

Andrzej Michał KOBOS
Polska Akademia Umiejętności

**TOMASZ NIEWODNICZAŃSKI (1933–2010)
I JEGO ZBIORY*
IN MEMORIAM**

**KOLEKCJA MARIE-LUISE NIEWODNICZAŃSKIEJ
– KONTYNUACJA**

1. Wprowadzenie

Publikowana tutaj znacznie rozszerzona wersja mojego wykładu wygłoszonego na posiedzeniu Komisji Historii Nauki PAU w dniu 16 czerwca 2010 jest opowieścią poświęconą czterem przeplatającym się tematom. (i) Poświęcona jest pamięci doktora Tomasza Niewodniczańskiego – stąd *In memoriam* w tytule – i jego zbiorowi kartograficzno-widokowo-dokumentalnemu *Imago Poloniae* (Obraz Polski)¹, dotyczącemu ziem dawnej Polski i Wielkiego Księstwa Litewskiego. (ii) W ramach tego wykładu przedstawię mały zarys historii kartografii tych ziem – wybiórczy i pobieżny, jak to kiedyś mówiono, „rzut oka na...”. (iii) Podejmę pewną próbę skrótego przedstawienia zbiorów Tomasza Niewodniczańskiego na tle zasygnalizowanej tylko historii kartografii w Europie. Było wielkie bogactwo dawnych map ziem Rzeczypospolitej; wydano tych map więcej niż dawnych map np. Hiszpanii lub Szwajcarii. Tomasz Niewodniczański w swoich zbiorach miał nieomal wszystkie dawne mapy tych ziem. Wspomniane zaledwie będą mapy z jego zbiorów, dotyczące innych obszarów Europy i świata. Ten artykuł nie jest jednakże imitacją katalogu pewnej kolekcji map – przedstawia pewną ograniczoną próbkę Kolekcji

---

* Niniejszy artykuł zawiera na końcu Aneks autorstwa Kazimierza Kozicy.

¹ Pierwotnie i *sensu stricto* nazwa *Imago Poloniae* odnosiła się do części kartograficzno-widokowej zbiorów Tomasza Niewodniczańskiego dotyczącej ziem Rzeczypospolitej. Z czasem sam Tomasz Niewodniczański używał tej nazwy dla całości swoich zbiorów. Obecnie ta nazwa już praktycznie nie funkcjonuje.

Tomasza Niewodniczańskiego i Kolekcji Marie-Luise Niewodniczańskiej (Collection M.-L. Niewodniczańska). (iv) Omówię w wielkim skrócie kolekcję dawnych atlasów Marie-Luise Niewodniczańskiej. Ta kolekcja jest nadal rozbudowywana.

Wyjaśniam, że terminu „ziemie polskie” używam nieformalnie, na określenie terytoriów, które w wiekach XV–XVIII okresowo były we władaniu królów najpierw Polski, a potem Rzeczypospolitej Obojga Narodów. W Tomasza Niewodniczańskiego – i teraz moim – użyciu terminu *Imago Poloniae* nie ma podwójnego dna. I jeszcze ogólne uwagi: (i) nie omawiam tutaj szczegółów kartograficznych ani poprawności i dokładności poszczególnych dawnych map; (ii) w tym artykule terminu „zbiory Tomasza Niewodniczańskiego” używam dla określenia całości (także tematycznej) jego zbiorów, zgromadzonych w Bitburgu za jego życia, przed ich rozdzieleniem między Warszawę i Bitburg. Natomiast oficjalnego terminu „Kolekcja Tomasza Niewodniczańskiego” używam – niejako *a posteriori* – dla oznaczenia części jego zbiorów zdeponowanej bezterminowo w Zamku Królewskim w Warszawie w 2009 r. W odniesieniu do zbiorów Tomasza Niewodniczańskiego używam czasu terażniejszego, nie wchodząc w obecne rozdzielenie „geograficzne” tegoż.

Wybór ilustracji tu zamieszczonych ograniczony był dostępnością dla mnie skanów i fotografii o wysokiej zdolności rozdzielczej.

Ryc. 1 (na wkładce z ilustracjami) przedstawia fotografię Tomasza Niewodniczańskiego; pokazuje go takim, jakiego najlepiej zapamiętałem w okresie jego glorii. Zrobiłem to zdjęcie w Bitburgu (w Niemczech) pod koniec maja 1989.

Na wstępie odnotować należy, że w 2010 roku, po śmierci dra Tomasza Niewodniczańskiego, dr Kazimierz Kozica – jego długoletni i ostatni bliski współpracownik – opublikował w „Polskim Przeglądzie Kartograficznym” artykuł o nim i jego zbiorach². Druga uwaga: informacje typu wydawniczego o mapach, jak technika rytu, rozmiary, numery stanu (wydania), kolorowanie (oraz niekiedy liczba zachowanych egzemplarzy danej mapy), podane w niniejszym tekście i w podpisach pod ilustracjami, pochodzą z katalogów wystaw ze zbiorów Tomasza Niewodniczańskiego, wyszczególnionych tutaj w Aneksie, (przede wszystkim pod numerami: 9 i 17), autorstwa/współautorstwa Kazimierza Kozicy, albo z nieopublikowanej wersji zbiorczego katalogu „*Imago Poloniae*” z późnych lat 1980-tych. Jako jeden z ówczesnych współautorów tego katalogu dysponuję kopią rękopisu (por. rozdział 19).

2. Tomasz Niewodniczański – kolekcjoner

Tomasza Niewodniczańskiego 40-letnia pasja kolekcjonowania starych map, sztychów widoków miast, rycin, a później również starodruków, pergaminów, do-

---

² K. Kozica, *Doktor Tomasz Niewodniczański. 25 IX 1933 – 3 I 2010*, „Polski Przegląd Kartograficzny” 42 (2010), 70–74.

kumentów, autografów etc., zaczęła się w roku 1969 w Warszawie, gdzie wówczas przy ul. Miączyńskiej 59A, na Mokotowie, mieszkali państwo Marie-Luise i Tomasz Niewodniczańscy. Pani Marie-Luise kupiła wtedy w antykwariacie na Nowym Świecie, na prezent mężowi, widok Damaszku – *Damascus*, ze słynnego atlasu miast Brauna i Hogenberga *Civitates Orbis Terrarum* (t. 2, Kolonia 1575) (por. rozdział 13).

Wyprzedzając wydarzenia, dodam, że 1 października 2005 odbyło się u państwa Niewodniczańskich w Bitburgu zebranie towarzystwa Brussels International Map Collectors' Circle, połączone z prezentacją części ogromnego zbioru kartograficznego Tomasza Niewodniczańskiego. Zostało zapisane, iż wtedy pani Marie-Luise żartobliwie powiedziała do luminarzy historii kartografii i kolekcjonerów dawnych map: „It was my big mistake” – „To był mój wielki błąd” (że w 1969 r. podarowała mężowi ów sztych). Ryc. 2 jest zrobionym wtedy zdjęciem państwa Niewodniczańskich z tymże sztychem Damaszku.

Tomasz Niewodniczański przez lata utrzymywał regularne kontakty z domami aukcyjnymi i antykwariatami map i sztychów w Europie i Stanach Zjednoczonych, a także z kolekcjonerami prywatnymi, od których kupował dawne mapy, sztychy, autografy itp. Na przykład kilka lat przed śmiercią nabył (przy pomocy pośrednika) na aukcji w Sotheby's w Londynie mapę Europy Środkowej Nicolausa Cusanusa (wydanie V, ok. 1530)³. O tej mapie powiem więcej w rozdziale 5.

3. Tomasz Niewodniczański – kamienie milowe

Wymienić należy niektóre „kamienie milowe” w życiu Tomasza Niewodniczańskiego. Urodził się 25 września 1933 w Wilnie. Był najstarszym synem Henryka Niewodniczańskiego – fizyka – i Ireny z Prawocheńskich.

W 1946 r. Tomasz z rodzicami i młodszym bratem Jerzym przyjechał do Krakowa. Jego Ojciec – profesor Henryk Niewodniczański – został ściągnięty na Uniwersytet Jagielloński przez profesorów Jana Weysenhoffa i Konstantego Zakrzewskiego i objął Katedrę Fizyki Doświadczalnej w Collegium Physicum UJ przy ul. Gołębiej 13. W Krakowie urodziła się siostra Tomasza i Jerzego, Justyna.

Tomasz maturę zdał w I Liceum im. Bartłomieja Nowodworskiego w Krakowie. W 1955 r. ukończył studia fizyki na Uniwersytecie Jagiellońskim. Rychło po studiach przeniósł się do Warszawy do pracy w Instytucie Badań Jądrowych w Świerku. W 1957 r. wyjechał do Zurychu, do Eidgenössische Technische Hochschule (ETH) na stypendium naukowe. Tam zrobił doktorat z tematyki korelacji kątowych (n, γ). Przebywał w Zurychu do 1963 r.

W Zurychu poznał Marie-Luise Simon, która, też na ETH, studiowała architekturę. Marie-Luise i Tomasz pobrali się w 1960 r. Pani Marie-Luise Niewodni-

³ Mapa ta była własnością słynnego kolekcjonera Schäfera (właściciela fabryki łożysk kulkowych Kugellagerwerke Schäfer, Schweinfurt); po jego śmierci rodzina sprzedała tę mapę do Sotheby's w Londynie.

czańska jest architektem dyplomowanym (ETH) i od roku 1991 *Honorary Professor* architektury w Hochschule Trier – Trier University of Applied Science (do 2012 r. pod nazwą Fachhochschule Trier) w Trewirze. Zajmuje się historyczną architekturą niemieckiej wsi, ochroną i renowacją zabytkowych domów we wsiach w południowym Eifel, w Nadrenii-Palatynacie. Również jest kolekcjonerem – zbiera współczesną grafikę i apulskie/greckie wazy, a także dawne atlasy.

W 1963 r. państwo Niewodniczańscy zamieszkali w Warszawie. Tomasz pracował w Instytucie Badań Jądrowych – był kierownikiem Laboratorium Akceleratora Liniowego; prowadził konstruowanie tegoż akceleratora. Pani Marie-Luise zajmowała się tłumaczeniami na język niemiecki książek dla wydawnictwa Arkady. Oboje czuli na sobie inwigilację przez Służbę Bezpieczeństwa PRL. Po Marcu 1968 Instytut Badań Jądrowych w Świerku „rozparcelowano”. Chociaż represje pomarcowe nie dotknęły Tomasza bezpośrednio, to bardzo go – powiedzmy – zdegustowały.

Pod koniec 1970 r. państwo Niewodniczańscy wyjechali na stałe do Niemiec. Tomasz Niewodniczański pracował naukowo w fizyce jądrowej, najpierw w Max-Planck-Institut na Boxberg w Heidelbergu, a potem w Gesellschaft für Schwerionenforschung (GSI) w Darmstadt.

W lipcu 1973 r. Tomasz Niewodniczański (znany odtąd jako „Dr. Niewo”) został jednym z trzech dyrektorów browaru Bitburger Brauerei Th. Simon GmbH w Bitburgu (niedaleko granicy Niemiec z Luksemburgiem), należącego od 1817 r. do licznej rodziny Simon, z której wywodzi się pani Marie-Luise – obecnie jednego z największych prywatnych browarów niemieckich, produkującego słynny Bitburger Pils – „Bitte ein Bit”. Zajmował się sprawami administracyjnymi i finansowymi. Podczas jego „wachtu” wybudowano nową część produkcyjną browaru, zwiększono 17-krotnie produkcję piwa. W 1999 r. przeszedł na emeryturę.

W 1991 r. dr Tomasz Niewodniczański otrzymał doktorat honorowy Uniwersytetu w Trier (Trewirze) za „osiągnięcia w ratowaniu obiektów kultury polskiej”. W 2002 r. w Berlinie Prezydent Republiki Federalnej Niemiec Johannes Rau odznaczył Tomasza Niewodniczańskiego Federalnym Krzyżem Zasługi na Wstędze – *Bundesverdienstkreuz am Bande 1. Klasse*. W 2006 r. za organizowanie wystaw map Tomasz Niewodniczański został laureatem „Helen Wallis Award” – nagrody przyznawanej przez International Map Collectors’ Society (IMCoS) w Londynie. W 2009 r. Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego RP Bogdan Zdrojewski wręczył w Bitburgu Tomaszowi Niewodniczańskiemu i Marie-Luise Niewodniczańskiej medale Zasłużony Kulturze „Gloria Artis”.

Państwo Niewodniczańscy mają trzech synów – Mateusza, Jana i Romana – i siedmioro wnucząt (czterech wnuków i trzy wnuczki).

Od lat osiemdziesiątych trawiła Tomasza Niewodniczańskiego ciężka choroba kardiologiczno-naczyniowa. Zmarł w Bitburgu 3 stycznia 2010 i w Bitburgu został pochowany.

Dwa lata wcześniej, zdając sobie sprawę ze stanu swojego zdrowia, poprosił, aby na jego nagrobku wryto po niemiecku słowa: „Tomasz Niewodniczański.

Sammler Physiker Unternehmer” („Tomasz Niewodniczański. Zbieracz Fizyk Przedsiębiorca”).

Taka kolejność była dla Tomasza Niewodniczańskiego naturalna. Kolekcjonerstwo stało się jego pasją. (Niektórzy mówią, że najważniejsze w życiu są pasje!). Kolekcjonowanie dawnych map i dokumentów – przede wszystkim związanych z Polską i jej historią⁴, ale również map Niemiec, Luksemburga, Europy i map morskich – stało się drugim, a nawet – śmiem powiedzieć – pierwszym życiem Tomasza Niewodniczańskiego – a to wszystko zaczęło się od owego XVI-wiecznego widoku Damaszku. Ręka pani Marie-Luise była w tym niewątpliwa.

Non omnis mortuus est, nie tylko materialnie, ale i duchowo. O tym spróbuję tutaj opowiedzieć.

4. Polskie kolekcje dawnych map

Mapy dawnej Polski gromadził baron Edward Rastawiecki, który w 1846 r. wydał pierwszy katalog takich map: *Mappographia dawnej Polski*⁵. Kolekcja map Rastawieckiego, zakupiona przez Seweryna Mielżyńskiego, została później przekazana Towarzystwu Przyjaciół Nauki w Poznaniu.

Bodaj pierwszą dużą kolekcją dawnych map Polski, szczególnie w kompletnych atlasach, był zbiór Joachima Lelewela (1786–1861) w Brukseli. Lelewel wydał znane (wówczas i potem) pięciotomowe dzieło o historycznej geografii i kartografii (z czarno-białymi faksymiliami map), pt. *Géographie du moyen âge* [VI–XVIII wiek] (Bruxelles 1849–1857), dotąd uznawane za dzieło podstawowe, inicjujące badania historii kartografii⁶. W roku 1925, zgodnie z testamentem Lelewela, jego kolekcję 316 atlasów w 397 tomach i ponad 200 map przekazano do Wilna (to miasto – wolne Wilno – oraz Bibliotekę Uniwersytetu Wileńskiego wymienił Lelewel w swym testamencie *explicite*). W Wilnie ta kolekcja znajduje się do dzisiaj. Katalog zbioru tej Biblioteki wydał Mikołaj Dzikowski⁷, w niewielkim nakładzie, poprzez Bibliotekę Uniwersytetu Stefana Batorego – rzadkość dzisiaj; mam kopię kserograficzną z egzemplarza (także kopii) Tomasza Niewodniczańskiego. W 1984 r. historyk prof. Michael J. Mikoś z University of Wisconsin–Milwaukee opublikował w „The Map Collector” znakomity artykuł o Joachimie Lelewelu⁸.

⁴ Także np. map diecezjalnych (kościelnych) i geologicznych.

⁵ Edward baron Rastawiecki, *Mappographia dawnej Polski*, w Drukarni S. Orgelbranda, Warszawa 1846; reprint Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, Warszawa 1981.

⁶ Wznowienie w formie reprintsu przez Meridian Publishing Co., Amsterdam 1966–1967.

⁷ M. Dzikowski, *Katalog atlasów Biblioteki Uniwersyteckiej w Wilnie, ze szczególnym uwzględnieniem zbioru J. Lelewela i map Polski*, Wilno 1934–1940 (677 s.).

⁸ M. J. Mikoś, Joachim Lelewel: *Polish Scholar and Map Collector*, „The Map Collector” 26 (March 1984), 20–24; por. także M. Mikoś, [hasło] *Lelewel, Joachim*, [w:] *Lexikon zur Geschichte der Kartographie*, Band 1, s. 445–446, Franz Deuticke, Wien 1986.

W Muzeum Polskim w Rapperswilu w Szwajcarii była do 1926 r. biblioteka z dużym zbiorem dawnych map. Zgodnie z jej statusem prawnym, decyzją Sejmu RP kolekcja rapperswilska została w 1926 r. przeniesiona do Warszawy i złożona w Centralnej Bibliotece Wojskowej na Ochocie w Warszawie. We wrześniu 1939 r. cała ta Biblioteka, łącznie ze zbiorami rapperswilskimi, spłonęła po niemieckim nalocie bombowym.

Również w Bibliotece Narodowej w Warszawie znajdowała się duża kolekcja dawnych map. W 1934 r. odbył się w Warszawie VIII Kongres Międzynarodowej Unii Geograficznej, z okazji którego urządzono dużą wystawę 226 dawnych map. Bolesław Olszewicz wydał katalog tej wystawy⁹ – dzisiaj także rzadkość. Zbiór map, na rozkaz okupanta przeniesiony wraz z innymi zbiorami specjalnymi Biblioteki Narodowej do Biblioteki Ordynacji Krasieńskich przy ul. Okólnik, został spalony razem z tym budynkiem przez Niemców po powstaniu warszawskim w październiku 1944.

Po wojnie Emeryk Hutten Czapski w Rzymie zgromadził znakomitą kolekcję wczesnych map. Tutaj krótka dygresja o jednej z jego map. Najważniejszą mapą w kolekcji Emeryka Hutten Czapskiego była mapa Polski Gerardusa de Jode z Antwerpii z 1576 r. – z XVI-wiecznym, miedziorytowym portretem króla Stefana Batorego w kartuszu (por. rozdział 6 i Ryc. 36a, Ryc. 36b). Był to stan¹⁰ pierwszy drugiej mapy Gerardusa de Jode; druk ulotny (nie w atlasie). Emeryk Hutten Czapski napisał we wspomnieniach, że idąc w 1939 r. do Wojska Polskiego na wojnę, wyjął tę mapę z ram w swojej leśniczówce w Synkowiczach koło Słonima. Przeszła z nim ta mapa Bliski Wschód, Północną Afrykę, Londyn – aż do Rzymu. Kolekcja Emeryka Hutten Czapskiego, po jego śmierci (1979), została nabyta przez Muzeum Narodowe w Krakowie. Obecnie krakowski egzemplarz mapy Gerardusa de Jode ze Stefanem Batorym w kartuszu jest jednym z trzech znanych jej zachowanych egzemplarzy; dwa pozostałe znajdują się w Monachium i Sankt Petersburgu¹¹. W 1978 r. ukazał się obszerny katalog wczesnych map

---

⁹ B. Olszewicz, *Kartografia Polski od Czasów Najdawniejszych do Wskrzeszenia Państwa Polskiego w R. 1918*. Katalog Wystawy Zbiorów Kartograficznych Biblioteki Narodowej w Warszawie, Biblioteka Narodowa, Warszawa 1934. (Katalog zawiera dwa eseje: K. Buczek, *Rzut oka na dzieje kartografii polskiej* oraz B. Olszewicz, *Zbiory kartograficzne w Polsce*).

Bolesław Olszewicz (1893–1972) w swojej pracy doktorskiej *Kartografia polska XV i XVI wieku* (Książnica-Atlas, Lwów–Warszawa 1930) dokonał opisowego przeglądu chronologiczno-kartograficznego 41 map ziem Polski z tego okresu, poczynając od niezachowanej rękopiśmiennej mapy terenów spornych z Krzyżakami, z roku 1421 (por. rozdział 5).

¹⁰ Termin „stan” jest nazwą odbitek z kolejnej wersji płyty (miedziorytnicznej lub innej) danej mapy lub grafiki. Tomasz Niewodniczański zbierał możliwie wszystkie istniejące stany map, a bywało ich od kilku do kilkunastu.

¹¹ K. Kozica, informacja prywatna.

w kolekcji Emeryka Hutten Czapskiego, opracowany przez Wojciecha Kreta¹². Kontynuowano wydawanie tego katalogu po śmierci W. Kreta¹³.

Po II wojnie światowej zaczęła się powolna odbudowa kolekcji narodowej dawnych map w kilku wielkich bibliotekach Polski¹⁴. W obiegu antykwarycznym i aukcyjnym, szczególnie w Europie Zachodniej (przede wszystkim w Niemczech Zachodnich, Wielkiej Brytanii i Holandii) oraz w Stanach Zjednoczonych, dawne mapy Polski krążyły w dużym wyborze – i nadal krążą wśród tzw. *antique maps*.

Pośród innych kolekcji znana była kolekcja Malinowskich¹⁵ w Londynie oraz kolekcja Aleksandra Janty-Połączyńskiego, głośnego niegdyś dziennikarza, a potem antykwariusza w Nowym Jorku (obie zakupione zostały później przez Tomasza Niewodniczańskiego). Były też kolekcje Romana Umiastowskiego i Jana Nowaka-Jeziorańskiego. Kolekcję Umiastowskiego zakupiono po jego śmierci do Rapperswilu, a Jan Nowak-Jeziorański przekazał tam swoją jako dar. Wydano najpierw katalog kolekcji Umiastowskiego¹⁶, a następnie Piotr Mojski wydał katalog powojennej kolekcji map w Rapperswilu¹⁷.

Inną, sporą kolekcją jest zbiór (wspomnianego już tutaj) Michaela J. Mikoś. Michael Mikoś opracował katalog zbioru dawnych map Polski w kolekcji Amerykańskiego Towarzystwa Geograficznego w Milwaukee, Wisconsin¹⁸, oraz opublikował dwa przeglądowe artykuły o dawnej kartografii Polski^{19,20}.

¹² W. Kret, *Katalog dawnych map Rzeczypospolitej Polskiej w kolekcji Emeryka Hutten Czapskiego i w innych zbiorach*. Tom 1: *Mapy XV–XVI wieku*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1978.

¹³ T. Pačko, D. Stachnak-Talenda, E. Gołąb-Jankowska, *Katalog dawnych map Rzeczypospolitej Polskiej w kolekcji Emeryka Hutten Czapskiego i w innych zbiorach*. Tom 2: *Mapy XVII wieku*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1992.

¹⁴ M. Łodyński i in. (red.), *Centralny katalog zbiorów kartograficznych w Polsce*, t. 1 (1961), t. 2 (1963), t. 3 (1965), t. 4 (1968), t. 5 (1983), Instytut Geografii PAN i Biblioteka Narodowa, Warszawa.

¹⁵ H. W. Malinowski, *The Malinowski Collection of Maps of Poland*, „The Map Collectors' Circle”: **25** (1966), 1–44; **31** (1966), 45–88; **43** (1967), 89–142; **56** (1969), 143–184; **57** (1969), 185–214; **84** (1972), 215–256; **86** (1972), 257–290.

¹⁶ *Polska cała. Katalog starych książek, map i rycin XV–XIX wieku Polski dotyczących w zbiorach Muzeum Polskiego w Rapperswilu z kolekcji Romana Umiastowskiego*, oprac. Ł. Morkowska, P. Mojski, D. Żurkowska, Muzeum Polskie, Rapperswil 1991.

¹⁷ P. M. Mojski (B. de Weydenthal), *Cartographia Rappersviliiana Polonorum. Katalog zbiorów kartograficznych Muzeum Polskiego w Rapperswilu*, Muzeum Polskie, Rapperswil 1995.

¹⁸ M. J. Mikoś, *Early Maps of Poland (1508–1772) in the American Geographical Society Collection*, The American Geographical Society Collection, Milwaukee, WI, 1982.

¹⁹ M. J. Mikoś, *The Polish Kings and Cartography*, „Imago Mundi” **41** (1989), 76–86.

²⁰ M. J. Mikoś, *Monarchs and Magnates: Maps of Poland in the Sixteenth and Eighteenth Centuries*, [in:] *Monarchs Ministers and Maps. The Emergence of Cartography as a Tool of Government in Early Modern Europe*. Ed. by David Buisseret, The University of Chicago Press, Chicago and London 1993, pp. 168–181.

*

Jak wspomniałem, w 1969 r. Tomasz Niewodniczański rozpoczął gromadzenie swojej kolekcji *Imago Poloniae*. Chodziło mu nie tylko o dawne mapy, ale o dokumentalne zobrazowanie epoki staropolskiej, przede wszystkim wieków XVII i XVIII. Jego zbiory rozrosły się, z czasem stając się największym prywatnym zbiorem dawnych map i sztychów miast Polski oraz autografów, listów itd. Od 18 lutego 2009, po podpisaniu odpowiednich dokumentów, ogromna część zbiorów Tomasza Niewodniczańskiego (nazywana przez niego *Imago Poloniae*) – tj. wszystko, co dotyczy obszarów pozostających niegdyś we władaniu Polski – znajduje się w bezterminowym depozycie w Zamku Królewskim w Warszawie, jako „Kolekcja Tomasza Niewodniczańskiego”. Wróć do tego w rozdziale 17.

5. Wczesna kartografia ziem Polski

Historia kartografii – nie tylko w Europie – jest ogromną dziedziną. Jednymi z najwcześniejszych map były średniowieczne mapy świata, nazywane ogólnie *mappae mundi*, od najprostszych do wymyślnych, różniące się rozmiarami i złożonością. Od VII wieku (w Sevilla) znane były, zwykle niewielkie, mapy, tzw. T–O, wpisane w koło, podzielone na trzy nierówne części – dla trzech kontynentów. „T” reprezentowało chrześcijański krzyż, który umiejscawiał Jerozolimę w centrum świata i rozdzielał trzy kontynenty: Azję, Europę i Afrykę, a okalającą całość „O” symbolizowało świat otoczony przez wodę.

Istnieje mnóstwo mniej lub bardziej szczegółowych i lepszych czy gorszych z naukowego punktu widzenia książek o historii kartografii, zwykle w języku angielskim i z licznymi, wysokiej jakości reprodukcjami dawnych map. Często ich celem jest pokazanie piękna starych map różnych rejonów geograficznych. Wymienię tutaj kilka ważnych książek autorstwa: Bagrowa²¹, Skeltona²², Tooleya²³, Campbella²⁴, Shirleya²⁵, Gossa²⁶. Najważniejsze obecnie jest wielotomowe zbiorowe dzieło, wydawane od 1987 r., pod redakcją najpierw J. B. Harleya

²¹ L. Bagrow, *History of Cartography*, Translated from the first German edition (1951). Revised and enlarged by R. A. Skelton, Precedent Publishing Inc., Chicago 1985.

²² R. A. Skelton, *Decorative Printed Maps of the 15th to 18th Centuries*, Spring Books, London 1952, 1962, 1967.

²³ *Tooley's Dictionary of Mapmakers*, compiled by R. V. Tooley. Alan R. Liss, Inc., New York 1979; Meridian Publishing Co. Amsterdam 1979; ... *Supplement*, 1985.

²⁴ T. Campbell, *The Earliest Printed Maps*, The British Library, London 1987.

²⁵ R. W. Shirley, *The Mapping of the World: Early Printed World Maps 1472–1700*, Holland Press Limited, London 1984; revised editions 1987, 1998, 2001. Por. także <http://www.kunstpedia.com/articles/six-new-world-maps.html>.

²⁶ J. Goss, *The Mapmaker's Art. A History of Cartography*, Studio Editions, London 1993.

i D. Woodwarda, a po śmierci J. B. Harleya (1991) – tylko D. Woodwarda²⁷. David Woodward zmarł w 2004 r., ale *The History of Cartography Project* jest kontynuowany w University of Wisconsin–Madison²⁸. W momencie pisania tego artykułu (2012) *The History of Cartography* kończy się około połowy XVII wieku. Dalsze tomy są zapowiedziane, jako „nadchodzące” (*forthcoming*).

*

Kartografia polska zaczęła się w późnym średniowieczu. Pierwszą mapą ziem polskich była namalowana na płótnie rękopiśmienna mapa północnych części Polski, dołączona w roku 1421 do petycji króla polskiego do papieża Marcina V podczas sporu z Zakonem Krzyżackim. Była wielkiego formatu i dokładna – posługiwały się nią obie strony sporu. Mapa ta nie zachowała się, a była to najstarsza polska praca kartograficzna, o której zachowały się wiadomości. Bolesław Olszewicz²⁹ i Karol Buczek³⁰ wspominają również dwie atramentowe, szkicowe mapy z ok. 1464 r. wykonane dla rokowań przed pokojem toruńskim i zamieszczone w kodeksie Sędziwoja z Czechła. Jedna mapa przedstawia ziemie zajęte przez Zakon, a druga Pomorze Gdańskie. Kodeks zachował się w Bibliotece Książąt Czartoryskich w Krakowie.

*

Śród najwcześniejszych map w zbiorach Tomasza Niewodniczańskiego wymienić należy mapę Europy Środkowej (pierwsza nowoczesna mapa Europy), przypisywaną kardynałowi Nicolausowi Cusanusowi (Mikołajowi z Kuzy – dziś Bernkastel-Kues, w Nadrenii – 1401–1464; por. przypis 44) (Rzym lub Bazylea? 1475?, Eichstätt 1491 (przeróbka przez Nicolausa Germanusa), Rzym 1510

²⁷ *The History of Cartography*. Vol. One: *Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean*, ed. by J. B. Harley and D. Woodward, The University of Chicago Press, Chicago and London 1987; Vol. Two, Book One: *Cartography in the Traditional Islamic and South Asian Societies*, ed. by J. B. Harley and D. Woodward, The University of Chicago Press, Chicago and London 1992; Vol. Two, Book Two: *Cartography in the Traditional East and Southeast Asian Societies*, ed. by J. B. Harley and D. Woodward, The University of Chicago Press, Chicago and London 1994; Vol. Two, Book Three: *Cartography in the Traditional African, Arctic, Australian, and Pacific Societies*, ed. by D. Woodward and G. M. Lewis, The University of Chicago Press, Chicago and London 1998; Vol. Three: *Cartography in the European Renaissance*, Part 1, ed. by D. Woodward, The University of Chicago Press, Chicago and London 2007; Vol. Three: *Cartography in the European Renaissance*, Part 2, ed. by D. Woodward, The University of Chicago Press, Chicago and London 2007.

²⁸ <http://www.geography.wisc.edu/histcart/>

²⁹ B. Olszewicz, *Kartografia polska XV i XVI wieku*, Książnica-Atlas, Lwów–Warszawa 1930. (Por. również przypis 9).

³⁰ K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku*, Ossolineum, Wrocław 1963.

i 1530). Wydanie piąte tej mapy (według mapy z wydania w Eichstätt 1491) z ok. 1530 r.³¹ (Ryc. 3) ze zbiorów Tomasza Niewodniczańskiego obecnie znajduje się w Collection M.-L. Niewodniczańska.

*

Na przełomie wieków XIII i XIV „wypłynął” manuskrypt *Geographiae* aleksandryjskiego Greko-Rzymianina Ptolemaeusa (ok. 90–168 A.D.), matematyka, astronom, geograf i astrolog, znaleziony prawdopodobnie przez Maximusa Planudesa (1260–1310) w bibliotece kalifa Bagdadu. Manuskrypt trafił do Włoch. (Nieznany jest żaden manuskrypt *Geographiae* wcześniejszy niż XIII-wieczny.) Pierwsze nowożytno, datowane wydanie Ptolemaeusa ukazało się w Vicenzy w 1475 r., bez map. W wydaniu *Geographiae* Ptolemaeusa w Bolonii w 1477 r. po raz pierwszy pojawiły się mapy, w przybliżeniu oparte na obliczeniach i współrzędnych długości i szerokości geograficznej Ptolemaeusa, wyrytowane prawdopodobnie przez Taddeo Crivelli. Wydanie *Geographiae* w Rzymie (1478) przez Arnolda Buckincka, zawierało 27 map miedziorytowych; wydanie we Florencji (1480) przez Nicolo Todescho – 31 map miedziorytowych; wydanie w Ulm (1482) przez Lienharta Holle (przetłumaczone przez Jacobusa Angelusa i zredagowane przez Nicolausa Germanusa) – 32 mapy drzeworytowe. Mapy zamieszkanego świata, tj. Europy, Północnej Afryki i Azji od strony Oceanu Indyjskiego, nazywanego wówczas *oikoumene* (gr.) albo *æcumene* (łac.), były jeszcze bez Ameryki (Ryc. 4). Wszystkie te mapy nazywane są mapami ptolemejskimi – z nazwy tylko. Po aleksandryjskim Ptolemaeusu mapy nie pozostały – nie wiadomo, czy w ogóle istniały; jest kwestią sporną, czy pierwsze ptolemejskie mapy były rytowanymi wersjami map zawartych w znalezionych rękopisach. Niemniej jednak w XIII-wiecznym bizantyjskim rękopisie *Geographiae* Ptolemaeusa, zachowanym w Bibilioteca Apostolica Vaticana (Urbinas Graecus, 82), są mapy rękopiśmienne, narysowane w projekcji ptolemejskiej, m.in. mapa (55 x 84 cm) zamieszkanego świata i 26 map regionalnych (por. przypis 27/Vol. One).

*

W XV wieku Genua słynęła z wydawania portolanów i z dwóch map świata, przypisywanych Florentyńczykowi Paolo Toscanelli (1457 i 1474), ponoć opartych na informacjach od Marco Polo. Mapy z 1474 r. używał Kolumb i to ona doprowadziła go do wniosku, że dotarł do Azji.

W Wenecji kosmografowie wydali mapy świata, np. Giovanni Leardo (1442, 1448, 1453 – trzy wydania) i Fra Mauro (1459; 196 x 193 cm) (por. przypisy 25, 26, 27/Vol. One).

³¹ K. Kozica, G. Mannes (wstęp), *Magna Regio, Luxembourg et Grande Région Cartes, Atlas, Vues (XVème au XIXème Siècle) Collection Privée Niewodniczański*, Bitburg, Fortis Banque, Luxembourg 2007.

*

W zbiorach Tomasza Niewodniczańskiego – obecnie w Collection M.-L. Niewodniczańska – znajduje się pięć różnych wydań *Geographiae Ptolemaeusa* (por. rozdział 6). Tytuły wydań różnią się szczegółami.

Ważna w Kolekcji Tomasza Niewodniczańskiego (*Imago Poloniae*) jest mapa Marcusa Beneventanusa z 1507 r., oparta na mapie Nicolausa Cusanusa, wydana w Rzymie w 1508 r., prawdopodobnie we współpracy z Bernardem Wapowskim. W jej tytule pojawiło się po raz pierwszy słowo „Polonie”: *TABVLA MODERNA POLONIE VNGARIE BOEMIE GERMANIE RVSSIE LITHVANIE* (Ryc. 5).

Kanonik z St. Dié (w Vosges – Wogezach), Martin Waldseemüller (ok. 1475–ok. 1521), w 1507 r. opublikował dzieło *Cosmographiae Introductio* z dołączoną mapą świata (w 12 arkuszach – składających się na ścienną mapę, 130 × 234 cm), z fragmentarycznym zarysem Ameryki (i nazwą „America” na południowym kontynencie), z dwiema małymi mapami „starego” i „nowego” świata oraz portretami Ptolemaeusa i Amerigo Vespucci nad główną mapą świata. Mapę tę odnalazł w 1900 r. ks. Joseph Fischer w bibliotece w zamku Wolfegg, niedaleko Kolblencji. W *Cosmographiae* Waldseemüllera są rozdziały dotyczące zasad geometrii i astronomii oraz rzutowania na klinowate płaty globusa^{32,33}.

W 1511 r. Waldseemüller wydał w Strasburgu mapę Europy (niezachowana), a w 1516 r. mapę *Carta Marina* (znaleziona w zamku Wolfegg).

W 1513 r. Martin Waldseemüller wydał także w Strasburgu *Geographiae Ptolemaeusa* z 47 mapami drzeworytowymi. Była wśród nich mapa Europy Środkowej, zwanej Sarmacją Europejską, oparta na wcześniejszej mapie ptolemejskiej, (Ryc. 6), jak również *Tabula Moderna...*, przeróbka Waldseemüllera mapy Beneventanusa (Ryc. 18). To wydanie Waldseemüllera, które w nakładzie ok. 1000 egzemplarzy wydrukował Joannes Schott, było pierwszym nowoczesnym wydaniem Ptolemaeusa – uważane jest za jedno z najważniejszych dzieł kartograficznych w historii (por. również przypis 44).

W wydaniu strasburskim *Geographiae Ptolemaeusa* (1522; zmniejszona wersja, 1525) znajduje się mapa Węgier, Polski, Rusi, Prus i Wołoszczyzny Lorenza Friesa, (Ryc. 7); w prawym górnym rogu tej mapy przedstawiony jest wizerunek władcy na tronie z napisem: „hic d[omi] natur t / ambulat pri / ceps tataro= / rum de cam / pe” (Ryc. 8). Na odwrocie map Friesa wydrukowany jest opis

³² Por. komentarz i angielskie tłumaczenie tekstu Waldseemüllera: J. W. Hessler, *The Naming of America. Martin Waldseemüller's 1507 World Map and the Cosmographiae Introductio*, Giles Ltd., London 2008.

³³ W latach 1890. i 1960. odnaleziono dwa zestawy płytów globusa przypisywanych Waldseemüllerowi. W 2012 r. w Bibliotece Uniwersyteckiej w Monachium, w 19-wiecznej książce o geometrii, znaleziono nieznaną wcześniej, pomniejszoną (formatu ~A4) wersję mapy świata Waldseemüllera, w formie płytów globusa, wydaną po 1507 r. Różni się w szczegółach od jego głównej mapy (<http://epub.ub.uni-muenchen.de/13138/>).

po łacinie, autorstwa Bilibalda (Willibalda) Pirckheimera, rozpoczynający się od słów: „LIVONIA verae fidei cultrix”, z iluminowaną literą „L”. Tekst obramowany jest ornamentami podpisanymi „IH”, przypisywanymi Hansowi Holbeinowi (Ryc. 9). Na rewersach map innych terenów z tych wydań *Geographiae* także znajdują się teksty i podobne ornamentacje.

*

Bardzo podobny wizerunek króla (Zygmunta Starego?) z napisem „Non fuit rex similis ei?” („Nie było króla podobnego jemu?”), a obok, na lewo, rysunek herbu Polski – Orła, pojawiły się w prawej dolnej części (w rejonie Żmudzi) słynnej mapy Olaus Magnusa (oryg. Olof Månsson) *Carta Marina* Skandynawii, Bałtyku i okolicznych lądów, wydanej w Wenecji w 1539 r., dzisiaj bardzo rzadkiej³⁴. Nic dziwnego, że wydano tę mapę w Wenecji – była wówczas Wenecja imperialną potęgą morską, i tam właśnie zaczęto produkować mapy miedziorytowe.

*

W Akademii Krakowskiej działał znany wówczas geograf Jan ze Stobniczy. W 1512 r. wydał w Krakowie u Floriana Unglera *Introductio in Ptholomei Cosmographiam*³⁵, z dwuarkuszową mapą świata (tj. dwóch półkul), skopiowaną (bez adnotacji) z dwóch map znajdujących się w górnej ornamentacji mapy Waldseemüllera z 1507 r. W tym dziele Jana ze Stobniczy pojawił się – po raz pierwszy odbity w Polsce – fragmentaryczny zarys połączonych kontynentów amerykańskich – północnego i południowego. Drugie wydanie dzieła Jana ze Stobniczy w Polsce ukazało się w 1519 r. w Krakowie u Hieronima Vietora, ale nie jest znany żaden egzemplarz tego wydania, który zawierałby mapy.

*

Monumentalną postacią w historii wczesnej kartografii Polski był Polak Bernard Wapowski, który wykonał ogromną, prawdopodobnie czteroarkuszową mapę Polski w skali 1:1 000 000, na blokach drzeworytniczych. W 1526 r. wydał tę mapę krakowski drukarz Florian Ungler. 24 kwietnia 1528 w wielkim pożarze Krakowa ogień strawił drukarnię Unglera, a w niej nakład i bloki drzeworytnicze mapy Wapowskiego.

Istniała także mapa Sarmacji i mapa Scytii Wapowskiego, lecz nie ma po nich śladu – wymienione są te mapy w listach Wapowskiego do Dantyszka i w li-

---

³⁴ Jeden z kilku zachowanych egzemplarzy mapy *Carta Marina* Olaus Magnusa znajduje się w Bibliotece Uniwersytetu w Uppsali; nie ma tej mapy w zbiorach Tomasza Niewodniczańskiego.

³⁵ To było oryginalne dzieło Jana ze Stobniczy, a nie kolejne wydanie *Geographiae* Ptolemaeusa.

stach Jana Hessa z Wrocławia do Bilibalda Pirckheimera³⁶. Bez wątpienia chodziło o mapy Wapowskiego; inne się wtedy w Krakowie nie ukazały.

W 1931 r. Kazimierz Piekarski, bibliograf XVI wieku, w archiwum w Warszawie, w oprawie rejestru kopalni soli w Bochni, znalazł, jako papier sklejony w tekturę, fragmenty map Wapowskiego. Na szczęście zrobiono wówczas bardzo staranne ich faksymilia, bowiem odnaleziony oryginał spłonął niedługo potem wraz ze zbiorami specjalnymi Biblioteki Narodowej w 1944 r. po powstaniu warszawskim. Niemcy także zniszczyli w zakładzie produkcyjnym w Krakowie część nakładu *Monumenta Poloniae Cartographica* i płyty faksymiliów (por. przypis 39). Smutna uwaga natury ogólnej: rzadkie dawne mapy płonęły.

*

Około połowy XVI wieku ukazały się – bardzo dziś rzadkie – mapy Europy Środkowej. Spośród nich mapy: Antonio Salamanca, Rzym 1548 (kopia mapy Beneventanusa z 1507 r.); Jacopo Gastaldi, Wenecja 1562; Paolo Forlani, Wenecja 1568; Ferrando Bertelli, Rzym 1572 – znalazły się w Kolekcji Tomasza Niewodniczańskiego, zdeponowanej w Zamku Królewskim w Warszawie. Natomiast w Collection M.-L. Niewodniczańska znajdują się mapy Europy Środkowej: Giovanni Andrea Vavasore (1530; znane są dwa egzemplarze tej mapy) oraz mapy Niemiec i krajów przyległych: George Lily i Michele Tramezzino, Rzym (Wenecja?) 1553 (Ryc. 10) oraz całej Europy: Giovanni Francesco Camocio (1570; znane są jej trzy egzemplarze)^{37, 38}.

Włoscy wydawcy pozostawali aktywni przez cały XVI wiek, wydając wiele map. Na przykład: Giacomo Gastaldi ważną w historii kartografii „nowoczesną” mapę świata (Wenecja 1546, 1550, 1561 oraz jej wydanie z Gerardusem de Jode, Antwerpia 1555); Michele Tramezzino mapy wschodniej i zachodniej półkuli (Wenecja lub Rzym 1554); mapy świata: Jeronimo de Girava (Mediolan 1556); Caspar Vopell–Giovanni Vavasore (Wenecja 1558), Haggi Ahmed (Wenecja 1559); projekcja *bicordiform* – w wyraźnym kształcie serca, oparta na mapie Orone Finé (Paryż 1534/1536); Paolo Forlani (Wenecja 1560, 1565), Giovanni Francesco Camocio (We-

³⁶ B. Olszewicz, *Wzmianki o mapach Bernarda Wapowskiego w listach z r. 1529*, [w:] *Studia nad książką. Poświęcone pamięci Kazimierza Piekarskiego*, Ossolineum, Wrocław 1951.

Wapowski, za pośrednictwem Dantyszka posłał w 1530 r. dwie mapy Sarmacji Janowi Eckowi, przeciwnikowi Marcina Lutra, do Augsburga. Rękopis obszernej publikacji Olszewicza o przeszłości polskiej kartografii spłonął w sierpniu 1944 podczas powstania warszawskiego (tamże).

³⁷ *Imago Poloniae. Dawna Rzeczpospolita na mapach, dokumentach i starodrukach w zbiorach Tomasza Niewodniczańskiego*, t. 1–2; autorzy katalogu: K. Kozica [kartografia, t. 2], J. Pezda [dokumenty historyczne, t. 1]; wydawca i redaktor odpowiedzialny T. Niewodniczański, Bitburg 2002. Opisy map znajdują się w tomie 2.

³⁸ T. Niewodniczański, P. H. Meurer (& A. M. Kobos), dane ustalone we wczesnych fazach projektu *Imago Poloniae* (1985–1990) (por. rozdział 19).

necja 1567), Giacomo Franco (Wenecja 1586) (por. przypis 25). Mapy całego świata zwykle towarzyszyły mapom zamieszkanego świata.

*

Kosmograf Johannes Honter (1498–1549), pochodzący z Transylwanii, wydał od 1540 r. (pierwsze wydanie w Kronstadt/Braszow; Braşov) dzieło zatytułowane *Rudimenta Cosmographica*, a w nim, od początku, 13 map, w tym mapy Europy Środkowej (Węgier, Polski, Rosji, Litwy, Wołoszczyzny, Bułgarii). W 1544 r. dzieło to wydał w Bazylei Sebastian Münster. Miała *Cosmographia* Hontera/Münstera z tą mapą co najmniej 39 wydań w kilku miastach Europy, aż do roku 1628, a jej fragmenty ukazywały się do 1692 r. w innych podręcznikach. W różnych wydaniach mapa ta była przerabiana: zmieniały się jej rozmiary i szczegóły. Pełny tom *Geographia Universalis* Münstera z 1545 r. znajduje się w Collection M.-L. Niewodniczańska.

*

Od około połowy XVI wieku prawie zanikło wydawanie map drzeworytowych (poza np. wspomnianymi powyżej mapami typu Hontera/Münstera). Już wcześniej zaczęto wydawać mapy miedziorytowe. Tak trwało przez następne 300 lat. Na mapach (także i Polski) pojawiły się mniej lub bardziej ozdobne kartusze z tytułem i liniową skalą danej mapy.

Po roku 1566 Hieronymus Cock wydał w Antwerpii, jako druk ulotny, miedziorytową mapę Polski, z kartuszem z dwoma niedźwiedziami podtrzymującymi polski herb – Orła. Znanе są tylko dwa egzemplarze tej mapy Coka: w Bibliothèque l’Arsenal w Paryżu i w Herzog August Bibliothek w Wolfenbüttel (Ryc. 11; por. przypis 38). Mapa Coka oparta była na mapie *Germaniae...* Christiaana Sgrootena, Antwerpia 1566 (wydanej zresztą przez H. Coka).

*

W 1562 r. Polak Wacław Grodecki (z Cieszyńskiego) wydał w słynnej w owych czasach drukarni Johanesa Oporinusa w Bazylei opracowaną przez siebie mapę Polski. Miała towarzyszyć dziełu Marcina Kromera *Polonia...* Jedyne znany egzemplarz stanu pierwszego tej mapy z roku 1568 został odnaleziony w 1938 r. przez Karola Buczka w Bayerische Armeebibliothek w Monachium. W 1945 r., pod koniec drugiej wojny światowej, mapa spłonęła wraz z tą biblioteką po bombardowaniu alianckim³⁹.

³⁹ Oto wybryk historii: najpierw, we wrześniu 1939, w bombardowaniu Warszawy spłonął cały nakład tomu I *Monumenta Poloniae Cartographica*, zawierający pracę Karola

Stan drugi mapy Grodeckiego z 1570 r. odnaleziono w The Houghton Library, Harvard University, w roku 1985, w trakcie kwerend bibliotecznych zorganizowanych przez Tomasza Niewodniczańskiego do projektu kompleksowego katalogu map ziem polskich *Imago Poloniae*, o którym więcej w rozdziale 19. Jest to jedyny zachowany egzemplarz mapy Grodeckiego, ściślej – jej stanu drugiego. Tomasz Niewodniczański opisał tę mapę Grodeckiego w swej publikacji⁴⁰ w 1986 r.

Mapa Grodeckiego okazała się zupełnie fundamentalna dla późniejszej kartografii ziem polskich⁴¹.

6. Dawne atlasy

Wydania *Geographiae Ptolemaeusa*, od wydania w Bolonii w 1477 r., a szczególnie od wydania w Ulm w 1482 r., można uznać za prekursorów atlasów.

W Collection M.-L. Niewodniczańska znajduje się pięć, dobrze zachowanych, wydań Ptolemaeusa: Rzym 1508 (Marcus Beneventanus, Joannes Cota) (Ryc. 12, Ryc. 13); Wenecja 1511 (Bernardus Sylvanus, Jacobus Pentius de Leucho) (Ryc. 14a, Ryc. 14b, Ryc. 15, Ryc. 16); Strasburg 1513 (Martin Waldseemüller) (Ryc. 17, Ryc. 18, Ryc. 19); Strasburg 1525 (B. Pirckheimer i J. Regiomontanus) (Ryc. 20, Ryc. 21), Wenecja 1561 (Vincenzo Valgrisi).

Wydania *Geographiae Ptolemaeusa*, jako dzieła-podręcznika geografii, ukazywały się aż do roku 1730 (Amsterdam). W 1828 r. w Paryżu wydano tłumaczenie francuskie z aneksami o historii i metodach starożytnej geografii. Znana i nadal cytowana jest książka Henry’ego Stevensa z 1908 r., opisująca drukowane wydania Ptolemaeusa⁴². Stevens nie znał wydania w Bolonii z 1477 r., pierwszego, zawierającego mapy. Nic dziwnego, gdyż obecnie znanych jest tylko 29 egzemplarzy tego wydania. Oryginały nawet bardzo wczesnych wydań *Geographiae Ptolemaeusa* (np. Ulm 1482) pojawiają się w obiegu antykwarycznym na Zachodzie. Reprinty *Geographiae Ptolemaeusa* ukazują się nadal, dla celów bi-

Buczka o znalezionej przez niego w Monachium mapie Grodeckiego. Przetrwały wojnę tylko korekty tej publikacji Buczka. W 1945 r. spłonęła w Monachium mapa Grodeckiego – stan pierwszy.

⁴⁰ T. Niewodniczański, *Eine zweite Auflage der Polenkarte von Waclaw Grodecki Basel 1570: Notizen zu einem sensationellen Kartenfund in der Harvard Universität*, „Speculum Orbis” 2 (1986), 93–95; T. Niewodniczański, *Nieznany egzemplarz drugiego wydania mapy Polski Waclawa Grodeckiego w zbiorach biblioteki Uniwersytetu Harvard (USA)*, *Polski Przegląd Kartograficzny* 19 (1987), 22–28.

⁴¹ Por. np. K. Buczek, *Waclaw Grodecki. Studium biograficzne*, „Polski Przegląd Kartograficzny” 43 (1933), 1–18.

⁴² H. N. Stevens, *Ptolemy’s Geography. A Brief Account of All The Printed Editions Down To 1730*, Henry Stevens, Son and Stiles, London 1908. Reprint: Theatrvm Orbis Terrarvm, Amsterdam 1972.

bliofilskich: np. reprint zatytułowany *Claudius Ptolemy. The Geography*, wydany w Nowym Jorku w 1991 r.

Ważnym dziełem była *Cosmographiae* Petera Apiana, po raz pierwszy wydana w 1524 r. w Landschut w Bawarii i wielokrotnie wznawiana w XVI wieku. Od 1544 r. zawierała drzeworytową mapę świata w rzucie *cordiform* (w formie spłaszczonego serca), obcięta od północy, opartą na (zaginionej dzisiaj) mapie świata Gemma Frisiusa (1540). Ta mapa Apiana posłużyła za wzorzec map świata Orteliusa (1564) i Gerardusa de Jode (1571) w tymże rzucie – o tych mapach poniżej w tym rozdziale (por. również przypis 25).

W latach czterdziestych XVI wieku, Antonio Lafreri w Wenecji opracował razem mapy różnych regionów, w różnych formatach. Taki zestaw map nie był atlasem, chociaż te opracowane razem mapy, wykonane w różnej konwencji, nazywane są niekiedy „Atlasami Lafreri”.

*

W 25 lat później Antwerpia stała się „ojczyzną” atlasu map, chociaż zestaw map, w przybliżeniu tego samego formatu, w jednym lub więcej tomach, tak się jeszcze nie nazywał.

W Antwerpii, gdzie kwitło wówczas malarstwo manieryzmu flamandzkiego, działał Abraham Ortelius (Ortels) (1527–1598), sztycharz, kartograf i wydawca. W 1564 r. wydał 8-arkuszową mapę świata w rzucie *cordiform*.

20 maja 1570 w Antwerpii Ortelius wydał własnym sumptem w drukarni Gillis Coppens van Diensta tom dużego formatu *Theatrum Orbis Terrarum* z 53 mapami (Ryc. 22, Ryc. 23, Ryc. 24, Ryc. 25).

Jako 44. mapę tom *Theatrum Orbis Terrarum* zawierał mapę Polski *Poloniae*, opartą na mapie Grodeckiego wydanej w Bazylei w 1568 r. Nazwisko Wacława Grodeckiego prominentnie widniało w kartuszu, ale napisane błędnie, jako „Godreccio” (Ryc. 26). Od wydania *Theatrum Orbis Terrarum* w 1595 r. pierwotna mapa Polski Orteliusa (wg Grodeckiego) została zastąpiona mapą Polski i Litwy, wykonaną wg mapy Sarmacji europejskiej Andrzeja Pograbki (Pograbskiego) (1570), pod rozszerzonym tytułem *Poloniae Lituaniaeq. Descriptio...* Na nowej mapie nieco dokładniej przedstawione są szczegóły geograficzne na obszarze wschodnim.

Ortelius był przede wszystkim wydawcą, zebrał kilkadziesiąt dostępnych mu map; liczne z nich, łącznie z frontyspitem, sztychował dla niego w Antwerpii Frans Hogenberg (ale także i inni), w jednolitym formacie folio.

W następnych 50 latach *Theatrum Orbis Terrarum* Orteliusa miało około 45 wydań w różnych językach, tzn. różnojęzyczne (łacińskie, niemieckie, francuskie, etc.) były opisy krajów na odwrocie dwustronicowych map⁴³. Mapy zmieniały się, były aktualizowane. Na przykład mapa świata miała trzy wersje płyt miedziorytowych,

⁴³ Atlasy były wówczas bardzo drogie. Atlas Orteliusa *Theatrum Orbis Terrarum*, ręcznie kolorowany, kosztował równowartość jednej lub nawet dwóch wsi.

różniące się przede wszystkim kształtem Ameryki Południowej (wyd. 1570; wyd. 1577 i wyd. 1586). Liczba map w kolejnych wydaniach zwiększała się; np. wydanie Christoffela Plantijna w Antwerpii (1584) zawierało 112 map. Tom drugi *Theatrum Orbis Terrarum – Parergon* [Dodatek] (od wydania Plantijna, Antwerpia 1579) zawierał mapy historyczne, odnoszące się do okresów od mitologicznych Argonautów, Aleksandra Wielkiego, poprzez cesarstwo rzymskie (Ryc. 27), domniemane królestwo kapłana Jana w Afryce, cesarstwo niemieckie, do starego świata („Aevi veteris”) (Ryc. 28). Dwutomowe wydanie *Theatrum Orbis Terrarum* przez Joana Baptistę Vrientsa (Antwerpia 1603) (Ryc. 22) zawiera 155 map.

Od 1577 r. wielokrotnie wychodziła również miniaturowa wersja atlasu Orteliusa pod nazwą *Epitome*, wydana po raz pierwszy przez Filipa Galle.

O *Theatrum Orbis Terrarum* Orteliusa zostało napisanych wiele książek; wymienię tutaj niedawne dzieło Karrowa⁴⁴ (traktujące również o kartografach, na pracach których opierał się Ortelius) i dzieło Bindinga⁴⁵. *Theatrum Orbis Terrarum* Orteliusa bywa nazywane największym pomnikiem świetności Antwerpii – Złotego Wieku Antwerpii.

*

W 1578 r. w Antwerpii Gerardus de Jode (1509–1591) wydał – po opóźnionym (za staraniem Orteliusa!) otrzymaniu odpowiedniego przywileju – w drukarni Gerardusa Smitsa konkurencyjny atlas *Speculum Orbis Terrarum*⁴⁶ (Ryc. 29), zawierający 90 map – z 65 dwustronicowych bloków – rytowanych przez Lucasa van Deutecum. Gerardusa de Jode zamieścił w tym dziele m.in. nową mapę Polski (Ryc. 30), bez ozdobnego kartusza – z tytułem w ramce, opartą na swojej mapie Polski z 1576 r., z kolei wcześniej opartej na mapie *Germaniae* Christiaana Sgrootena i na wyżej wspomnianej mapie Polski Hieronymusa Cocka. Mapa Polski Gerardusa de Jode uchodzi za dokładniejszą w szczegółach niż mapa Abrahama Orteliusa. *Speculum...* de Jode sprzedawało się jednak gorzej niż *Theatrum...* Orteliusa.

W 2012 r., do Collection M.-L. Niewodniczańska przybył atlas Gerardusa de Jode *Speculum Orbis Terrarum*, oryginalnie pokolorowany^{47, 48}. Tego unikatowego

⁴⁴ R. W. Karrow, Jr., *Mapmakers of the Sixteenth Century and Their Maps. Bio-bibliographies of the Cartographers of Abraham Ortelius*, Speculum Orbis Press, Chicago 1993.

⁴⁵ P. Binding, *Imagined Corners. Exploring the World's First Atlas*, Headline Book Publishing, London 2003.

⁴⁶ F. Van Otreij, *L'œuvre cartographique de Gérard et de Corneille de Jode*, Librairie Scientifique E. van Geethem&C^{de}, Gand 1914. Reprint: Meridian Publishing Co., Amsterdam 1963.

⁴⁷ Niekolorowany egzemplarz atlasu Gerardusa de Jode ze zbiorów Tomasza Niewodniczańskiego został w 2012 r. przekazany londyńskiemu antykwiariatowi Daniel Crouch Rare Books, jako element wymiany na egzemplarz kolorowany oryginalnie.

⁴⁸ Wyjaśnienie terminologiczne na temat kolorowania map. Mapy odbijano z płyt lub bloków czarnym tuszem. Termin *kolory oryginalne* oznacza ręczne kolorowanie (wg obowiązującego kodu, ze znanej palety barw). Wielu wydawców dodawało na mapach

atlasu Gerardusa de Jode zachowało się (w obu wersjach: czarno-białej i kolorowanej) tylko kilkanaście egzemplarzy. Ryc. 31 przedstawia mapę świata w rzucie *cordiform*, wydaną po raz pierwszy w 1571 r. (opartą na mapie świata Orteliusa, 1564); Ryc. 32 – mapę Europy; Ryc. 33 – mapę Polski; Ryc. 34 – mapę Germanii; Ryc. 35 – mapę Saksonii.

W 1593 r. Cornelis de Jode (syn Gerarda) wydał powtórnie w Antwerpii atlas *Speculum Orbis Terrarum* z miedziorytowych płyt ojca. Mapa Polski w tym wydaniu atlasu była oparta na ulotnej mapie Polski Gerardusa de Jode z 1576 r. (owej z Batorym w kartuszu, Ryc. 36a, Ryc. 36b), z tym, że w kartuszu Cornelis de Jode zastąpił portret króla Stefana Batorego wizerunkiem króla Zygmunta III (Ryc. 37). Atlas Cornelisa de Jode (syna) nie miał dalszych wydań, były więc tylko dwa wydania atlasu de Jode – ojca i syna. Po śmierci Cornelisa de Jode, Abraham Ortelius kupił płyty tego atlasu i ponoć je potłukł (stąd mapy de Jode są bardzo rzadkie).

W zbiorach Tomasza Niewodniczańskiego znajdują się dwie wersje mapy Polski de Jode, ale nie ma wczesnej wersji (stanu) z portretem Stefana Batorego w kartuszu, jako że znane są tylko trzy jej egzemplarze w muzealnych zbiorach.

*

Gerardus Mercator⁴⁹ (1512–1594) wydał w 1569 r. w Duisburgu (dokładnie przeniósł się z Louvain) mapę świata w 18 arkuszach, a w 1585 r., także w Duisburgu, swój atlas *Atlas sive Cosmographicae Meditationes de Fabrica Mvndi et Fabricati Figura...*, z alegoryczną stroną tytułową (Ryc. 38, Ryc. 39, Ryc. 40, Ryc. 41, Ryc. 42). Było to niezwykle nowatorskie przedsięwzięcie. Po raz pierwszy w tytule zestawu map pojawiło się słowo „Atlas”, a swoje mapy (począwszy od mapy świata, 1569) Mercator wykonał w nowym rzucie, zwanym odtąd w kartografii rzutem Mercatora, i nadal używanym. Było w jego atlasie 109 map, w tym: *Polonia et Silesia* oraz (w pośmiertnych wydaniach atlasu Mercatora, poczynając od 1595 r. przez jego syna Rumolda) *Lithuania*. Atlas Mercatora miał dalsze wydania. W latach 1609–1641 Jodocus Hondius i jego syn Henricus wydali w Amsterdamie atlas Mercatora–Hondiusa 29 razy, ponadto wielokrotnie w zmniejszonej formie jako *Atlas Minor*. Atlas Mercatora wydawali również Jan E. Cloppenburg i Joannes Janssonius.

---

kolory, zazwyczaj akwarelami, niekiedy gwaszem, krótko po wydrukowaniu, a przed oprawieniem map w atlas lub naklejeniem ich na płótno. *Kolory z epoki* to kolorowanie w okresie bliskim publikacji (zwykle 10 lat), ale niezwiązane z samym wydaniem. Potem następuje cała gama możliwości późniejszego kolorowania map, nie zawsze łatwych do datowania. W końcu termin *nowoczesne kolory* oznacza pokolorowanie map w okresie ostatnich kilkudziesięciu lat.

⁴⁹ Por. np. Nicolas Crane, *Mercator. The Man Who Mapped The Planet*, Weidenfeld & Nicholson, London 2002.

*

W 1631 r. w Amsterdamie Willem Janszoon Blaeu (1571–1638) wydał swój atlas zatytułowany *Appendix Theatri A. Ortelii et Atlantis G. Mercatoris...*

Także w Amsterdamie, w latach 1662–1672, Joan Blaeu (1596–1673; syn Willem Janszoon) wydał 11-tomowy *Atlas Maior sive Geographiae Blavianaë*. Ten ogromny zawartością, treścią i formatem atlas urzeka pięknnością. *Atlas Maior* Joana Blaeua był w XVII wieku najdroższą książką w Europie; produkowano specjalne, ozdobne komody z przegrodami na każdy tom atlasu. W tomie drugim *Geographiae Blavianaë* (w Collection M.-L. Niewodniczańska) (Ryc. 43a, Ryc. 43b) znalazły się mapa zbiorcza *Regni Poloniaë* (o której w rozdziale 10; Ryc. 53) oraz pomniejszona przeróbka (wspomnianej w rozdziale 8) mapy *Magni Ducatus Lithuaniaë*, wydanej przez jego ojca, Willema Janszoon Blaeua.

Willem Janszoon Blaeu był uczniem Tycho Brahe. Tom 2 *Geographiæ Blavianaë* (*Atlas Maior*) Joana Blaeua zawiera opis i ilustracje instrumentarium astronomicznego Tycho Brahe na wyspie Hven (Ven) w cieśninie Öresund. Ryc. 44a – Ryc. 44d prezentują je tutaj.

W Collection M.-L. Niewodniczańska (dawniej w zbiorach Tomasza Niewodniczańskiego, uzupełnianych po jego śmierci) obecnie znajduje się 96 dużych (w tym 8 morskich) i 67 miniaturowych atlasów⁵⁰. Nie sposób wymienić tu wszystkich, więc tylko najważniejsze atlasy z tej kolekcji: Gerardusa de Jode (1578) z 90 mapami i – między innymi – atlasy Abrahama Orteliusa (1603, dwutomowe wydanie łacińskie J. B. Vrientsa), Gerardusa Mercatora (1595, pierwsze wydanie pośmiertne, oraz wydanie J. Cloppenburga, 1630), Willema Janszoon Blaeua (1631, pierwsze wydanie), Willema Janszoon Blaeua i Joana Blaeua (czteroczęściowy, 1640–1648), i Joana Blaeua *Atlas Maior* (części 1–11, 1662, zawierający w sumie ok. 600 map i ok. 3000 stron tekstu), Joannesa Janssoniusa (1652 i 1666), Johna Speeda (wyd. 1676), Nicolasa Visschera II (1680), J.B. Homanna (1707), Petrusa Schenka i Gerarda Valcka (1709), Fredericka de Wit – wydanie Hieronymusa Josepha dela Faille (1718) w dwóch częściach; tom II jest atlasem morskim, Tobiasa Lottera (1740), Rainer & Joshua Ottensów (1740), i wielu innych, niewymienionych tutaj wydawców. Ciekawy jest dwutomowy *Russischer Atlas* Joseffa Nicolasa Delisle (Rosyjska Akademia Nauk, Petersburg 1745), którego drugi tom (*Atlas Russicus*) zawiera mapy z napisami w cyrylicy i w alfabecie łacińskim.

Ryc. 45 przedstawia niektóre atlasy ze zbiorów Tomasza Niewodniczańskiego (fotografia w Bitburgu w 1989 r.). Często zakup bardzo wartościowych atlasów finansowała żona Tomasza Niewodniczańskiego, Marie-Luise Niewodniczańska. Nadal rozbudowuje ona swoją kolekcję atlasów. Nieopublikowana lista, typu katalogowego, atlasów w jej Collection M.-L. Niewodniczańska (2012) została mi przez nią udostępniona.

⁵⁰ Za listą atlasów (z opisami typu katalogowego) w Collection M.-L. Niewodniczańska, w formie rękopisu po niemiecku.

7. Globusy

Od wczesnego XVI wieku globusy Ziemi i nieba stały się w Europie bardzo popularne, być może od Martina Waldseemüllera począwszy.

Produkowali globusy ziemskie i niebieskie niemal wszyscy wielcy kartografowie. Rzutowanie na płaty (*gores*) globusa nie było sztuką łatwą. Holendrzy – od globusa Rollanda Bollaerta wydanego w Antwerpii w 1526 – zdecydowanie zdominowali produkcję globusów przez następne ponad 100 lat. W Amsterdamie, od 1599 r. i przez pierwszą połowę XVII wieku z globusów słynął wielki kartograf Willem Janszoon Blaeu. Przy końcu XVII wieku najbardziej znanym wytwórcą globusów był Vincenzo Coronelli w Wenecji. Z powodu swojej kruchości dawne globusy nie zachowały się w dużej liczbie do naszych czasów.

W zbiorach Tomasza Niewodniczańskiego (obecnie w Collection M.-L. Niewodniczańska) znajduje się sześć globusów, w tym bardzo rzadki globus Willema Janszooona Blaeua (1599; stan trzeci, po 1621, średnica 34 cm) (Ryc. 46) (por. przypis 31), ponadto niewielki globus nieba Johanna Gabriela Doppelmayra z XVIII wieku, globus Abela Klinkera (Norymberga 1805), dwa globusy szkockie z 1811 r. oraz globus Heinricha Kieperta z lat siedemdziesiątych XIX wieku.

8. Mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego

Jedną z pierwszych samodzielnych map ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego była mapa Macieja Strubicza *Magni Ducatus Lithuaniae Livoniae et Moscoviae Descriptio*. Była to mapa teatru wojny z Moskwą o Inflanty, wydana w dziele Marcina Kromera *Polonia, sive de situ...* (Kolonja 1589). Jej egzemplarz znajduje się w zbiorach Tomasza Niewodniczańskiego.

Gerardus Mercator opracował (wspomnianą już w rozdziale 6) oddzielną mapę Litwy, którą w 1595 r. (wkrótce po jego śmierci) wydał jego syn Rumold w *Atlasie* Mercatora.

Podstawową, w miarę dokładną (zależnie od rejonu), była mapa *Magni Ducatus Lithuaniae*, opracowana przez Tomasza Makowskiego (1575–1630)⁵¹ dla Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła, zwanego „Sierotką” (1549–1616) – tego, który peregrynował do Ziemi Świętej. Rytował tę mapę Gerardus Gerritsz Hessel w Amsterdamie, a wydał w 1613 r., też w Amsterdamie, Guilhelmus Janssonius, jako druk oddzielny. Dwa znane egzemplarze tego wydania znajdują się w Herzogin Anna Amalia Bibliothek w Weimarze i w Uppsala University Library. W 1631 r. wydał tę mapę w Amsterdamie Willem Janszoon Blaeu w swym atlasie

⁵¹ J. Jakubowski, *Tomasz Makowski, sztycharz i kartograf nieświecki*, Nr. 1 Wydawnictwo Instytutu dla Badania Ziemi Wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa 1923.

Appendix Theatri A. Ortelii et Atlantis G. Mercatoris...; zamieścił też tę mapę w kolejnych wydaniach swojego atlasu w Amsterdamie: 1631, 1634, 1635. W pierwszych dwu wydaniach z 1631 r. mapa ta składała się z dwóch oddzielnych części, wrytowanych na czterech płytach i odbijanych na połączonych arkuszach (Ryc. 47). Od lewej strony, nieco ponad 2/3 powierzchni arkusza zajmowała mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego, a około 1/3 arkusza po prawej stronie – mapa rejonu Dniepru, Dniestru i Polesia: *Campus inter Bohum et Borystenem* (to łacińska nazwa Dzikich Pól). Wydania na połączonym arkuszu są niezwykle rzadkie. Taki egzemplarz znajduje się w Kolekcji Tomasza Niewodniczańskiego, zdeponowanej w 2009 r. w Zamku Królewskim w Warszawie.

W 1634 r. Willem Janszoon Blaeu rozciął płyty i od wydania z tego roku wydawał dwie części tej mapy na oddzielnych arkuszach (73 x 75 cm i 32 x 75 cm).

Charakterystyczne, choć błędne, w mapie Dniepru jest to, że jest przedstawiony jako rzeka płynąca prosto na południe, bez zakola na wschód i z powrotem na zachód, do ujścia do Morza Czarnego⁵². Na mapie umieszczone są w mini-kartuszkach krótkie opisy różnych rejonów. W pobliżu południowo-wschodniego narożnika mapy widnieje niewielki napis „Ukraina” („kraj przygraniczny”). Ta nazwa na mapie Makowskiego pojawiła się po raz pierwszy od czasu kroniki Nestora (ok. 1113). Bowiem w 1240 r. rejon ten najechali Tatarzy...

Liczne przeróbki i pomniejszenia tej mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego zamieszczali w późniejszych wydaniach inni kartografowie i wydawcy, jak Joan Willemszoon Blaeu (syn Willema) w holenderskim wydaniu atlasu *Toonneel des Aerdrriicx, Oste Nieuwe Atlas...* (Amsterdam 1658)⁵³ oraz późniejsi autorzy i wydawcy map, m.in. Vincenzo Maria Coronelli (Wenecja 1692) i Georg Matthäus Seutter (Wiedeń 1730).

Od około połowy XVII wieku mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego zwykle była łączona z mapą Polski (Korony) w jedną mapę, najczęściej pod tytułem *Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae*.

*

Niezwykła jest mapa Stanisława Pacholowieckiego Księstwa Połockiego z czasów wypraw króla Stefana Batorego na Moskwę: Rzym 1580, wydanie z miedziorytu (Ryc. 48). Znane są trzy jej egzemplarze, z których dwa (jeden kolorowany w epoce) były w zbiorach Tomasza Niewodniczańskiego (por. przypis 37) – egzemplarz niekolorowany jest teraz w Kolekcji Tomasza Niewodni-

---

⁵² Karol Buczek przypuszczał, iż „wyprostowanie” Dniepru przez Makowskiego nastąpiło dla zredukowania rozmiaru mapy (w kierunku wschodnim). Por. K. Buczek, *Wołyń w dawnej kartografii. Wiek XV–XVIII*, „Rocznik Wołyński”, t. IV, Równe 1935.

⁵³ Ciekawe jest, że mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego Joana W. Blaeua jest zorientowana z rotacją o ok. 45° zgodnie z ruchem wskazówek zegara.

czańskiego zdeponowanej w Zamku Królewskim, a kolorowany – w Collection M.-L. Niewodniczańska.

Wpływ wojen Stefana Batorego na kartografię tego rejonu był dość szeroko omawiany przez Karola Buczka w latach 1933–1934⁵⁴. W 1989 i 1992 r. pisał o kartografii ziem wschodnich Rzeczypospolitej Michael Mikoś (por. przypisy 19 i 20).

Warto tutaj dodać, że – o ile wiem – pierwszą większą naukową publikacją, szeroko uwzględniającą Kolekcję Tomasza Niewodniczańskiego w depozycie w Zamku Królewskim w Warszawie, jest nowe, poprawione i uzupełnione wydanie 3 (2012) książki Stanisława Alexandrowicza pt. *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*⁵⁵, w którym prawie połowa reprodukowanych map pochodzi z Kolekcji Tomasza Niewodniczańskiego zdeponowanej w Zamku Królewskim.

9. Mapy innych regionów Rzeczypospolitej

Nie omawiam takich map szczegółowo, jednakże sygnalizuję je. Najwcześniejszą, szczegółową mapą jednego wybranego regionu Polski była mapa Stanisława Porębskiego *Ducatus Oswieczimen et Zatoriensis* (Księstwo Oświęcimsko-Zatorskie), Wenecja 1563 (stan I, w kolekcjach Emeryka Hutten Czapskiego i Tomasza Niewodniczańskiego). Zamieszczana była w atlasach: Abrahama Orteliusa *Theatrum Orbis Terrarum* (także w *Epitome*), Gerardusa de Jode *Speculum Orbis Terrarum*, Mathiasa Quada (od 1592), a w XVII wieku – m.in. w atlasach Willema Blaeua i Joana Blaeua, a później Frederica de Wita.

W późniejszych latach liczni kartografowie wydawali oddzielne, mniej lub bardziej szczegółowe mapy różnych regionów ziem polskich: Śląska, Prus, Inflant, Wielkopolski, Pomorza, Ukrainy. Każdy rejon miał jakąś mapę wyjściową (wzorcową), potem przerabianą i często pomniejszszą. Na przykład Śląsk mapę Martina Helwiga (1561); Prusy mapę Kaspra Hennebergera (1576); Pomorze mapę Eilerta Lübbena („Lubinusa”) (1618); Livonia (Inflanty) mapę Joannesa Portantiusa (1573), opartą na zaginionej mapie Kaspra Hennebergera; Ukraina mapę Guillaume’a Le Vasseura de Beauplana, wydana przez Joana Blaeua (1648–1662); Wielkopolska mapę Georgiusa Freudenhammera (1645); Małopolska mapę Nicolasa Sansona I (1666).

Pośród późniejszych map regionalnych bardzo rzadka jest mapa Starostwa Spiskiego (Spiszu) Franciszka Floriana Czakiego z ok. 1762 r. Nie była ona znana w czasie rozstrzygnięcia sporu galicyjsko-węgierskiego o Morskie Oko (1902); odkrył i opisał ją Jan Jakubowski w 1926 r. (por. przypis 37, t. 2). Jeden z bardzo

⁵⁴ K. Buczek, *Kartografia polska w czasach Stefana Batorego*, „Wiadomości Służby Geograficznej” 2 (1933), 69–121; tenże, *Dorobek kartograficzny wojen Stefana Batorego*, „Wiadomości Służby Geograficznej” 3 (1934).

⁵⁵ S. Alexandrowicz, *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, Instytut Historii Nauki PAN, Warszawa 2012.

nielicznych egzemplarzy tej mapy (Ryc. 49) znajduje się w Kolekcji Tomasza Niewodniczańskiego.

10. Kartografia ziem Rzeczypospolitej w wiekach XVII i XVIII

Na przełomie XVI i XVII wieku kolejne centrum kartografii rozkwitło w Amsterdamie⁵⁶. Nie było to zaskakujące, gdyż wówczas zaczęła się ekspansja morska Holandii, wręcz w imperium. W 1602 r. rozpoczęły działalność holenderska Kompania Indii Wschodnich (VOC) i Zachodnich. Willem Janszoon Blaeu był kartografem VOC. Choć mapy Kompanii były tajne, to w XVII-wiecznej Holandii mapy stały się częścią życia codziennego⁵⁷; mapy ściennie były elementem wystroju mieszczańskich mieszkań i pracowni malarzy.

Szczególnie znane są obrazy Jana Vermeera, na których, na ścianie pracowni malarza czy pokoju mieszkalnego, przedstawione są mapy ściennie Siedemnastu Prowincji: *Sztuka malowania* (ok. 1666, Kunsthistorisches Museum, Wiedeń), *Żołnierz i śmiejąca się dziewczyna* (1657, The Frick Gallery, Nowy Jork), *Kobieta czytająca list* (1663, Rijksmuseum, Amsterdam), *Kobieta z dzbankiem wody* (1662; The Metropolitan Museum, Nowy Jork)⁵⁸. Mapy stały się dziełami sztuki graficznej – rysunkowej, rytowniczej i ręcznego kolorowania farbami wodnymi.

W owych czasach niemal wszyscy wydawcy-kartografowie w Antwerpii i Amsterdamie wykonywali ozdobne mapy ściennie, jak również globusy⁵⁹. Ściennie mapy, eksponowane i w częstym użyciu, łatwiej ulegały zniszczeniu niż mapy w atlasach – książkach – i stąd zachowały się w bardzo niewielkiej liczbie.

*

Ze zbiorów Tomasza Niewodniczańskiego wymienię z tej grupy kilka pięknych map. Willem Janszoon Blaeu: mapa Europy (1617) (Ryc. 50); Pieter van den Keere (Petrus Kaerius; 1571–1646): (nabyta w 1991 r.) mapa ścienna Siedemnastu Prowincji (1607; 151 × 165 cm; jeden z dwóch⁶⁰ znanych egzemplarzy; drugi w Sächsische

⁵⁶ H. Rijkeboer, *Dutch Cartography in the 16th and 17th Century*, <http://european-heritage.org/netherlands/alkmaar/dutch-cartography-17th-century>

⁵⁷ M. Westermann, *A Worldly Art. The Dutch Republic 1585–1718*, Harry N. Abrams, Inc., New York 1996.

⁵⁸ S. Alpers, *The Mapping Impulse in Dutch Art*, [in:] *Art & Cartography*, ed. by D. Woodward, The University of Chicago Press, Chicago and London 1987.

⁵⁹ C. Koeman, G. Schilder, M. van Egmont, P. van der Krogt. *Commercial Map Production in Low Countries*; G. Schilder, M. van Egmont, *Maritime Cartography in the Low Countries during the Renaissance*, [in:] *The History of Cartography*, Vol. 3, Part 2, ed. by D. Woodward, The University of Chicago Press, Chicago and London 2007, pp. 1296–1462.

⁶⁰ *The History of Cartography*, Vol. Three: *Cartography in the European Renaissance*, Part 2, ed. by D. Woodward, The University of Chicago Press, Chicago and London 2007, p. 1355.

Hauptstaatsarchiv w Dreźnie⁶¹); potem pomniejszona w atlasie Kaeriusa *Germania Inferior id est Provinciarum XVII* (1617); Michael von Aitzing: mapa Siedemnastu Prowincji „Leo Belgicus” (1586)⁶²; Henricus Hondius: „Leo Belgicus” (1630) i mapa Siedemnastu Prowincji (1631); Claes Janszoon Visscher (1587–1652): „Leo Belgicus” (1621–1633) i mapa Hiszpanii i Portugalii (1623); Justus Danckerts: mapa Skandynawii (ok. 1688) – wszystkie wydane w Amsterdamie.

Z XVII- i XVIII-wiecznych map obszarów poza Europą w zbiorach Tomasza Niewodniczańskiego wymienić należy mapę Nowej Belgii (rejon między Virginią a New England – stany New York i New Jersey), Nicolasa Visschera I (ok. 1655; stan czwarty Nicolasa Visschera II, ok. 1684), zawierającą u dołu drugi w historii widok Nowego Amsterdamu (późniejszego Nowego Jorku), mapy obu Ameryk oraz Afryki Johanna Baptisty Homanna (ok. 1715), mapę Japonii Matthäusa Seuttera (ok. 1740). Mapy te omówione są w katalogu wystawy ze zbiorów Tomasza Niewodniczańskiego „Dantiscum Emporium Totius Europae Celeberrimum” w Gdańsku (2003–2004)⁶³.

*

Mapy Polski były oczywiście częścią każdego zespołu map ówczesnie znanego świata, wydawanych w Niderlandach⁶⁴. W szczególności – oczywiście – atlasów, których w XVII wieku wydano w Amsterdamie bardzo wiele.

W pierwszej połowie XVII wieku pojawiły się mapy różnych rejonów Europy i świata, wśród nich mapy Polski (Korony), wzorowane na mapie Mercatora, jednakże – w przeciwieństwie do mapy Mercatora – niezwykle ozdobne.

Ten typ map Polski został zainicjowany mapą Jodocusa Hondiusa II, wydaną w Amsterdamie ok. 1620 r. Mapa ta ma ozdobny kartusz i szerokie obramowanie. W poziomych częściach obramowania umieszczone są widoki najważniejszych miast Rzeczypospolitej⁶⁵. Centralnie u góry *Cracovia*, po lewej *Dantzick*, po prawej *Breslau*; u dołu: *Posnania*, *Sandomiria*, *Crosno*, *Biecz*⁶⁶. W dwóch pionowych

⁶¹ K. Kozica, informacja prywatna.

⁶² „Leo Belgicus” – ozdobna mapa Niderlandów, wkomponowana w sylwetkę siedzącego lwa, była symbolem wyłaniającej się potęgi Niderlandów (por. przypisy 22 i 26).

⁶³ K. Kozica, J. Pezda, *Dantiscum Emporium Totius Europae Celeberrimum. Gdańsk i Bałtyk na mapach, widokach oraz dokumentach ze zbiorów Tomasza Niewodniczańskiego (Bitburg, Niemcy)*, Muzeum Historyczne Miasta Gdańska, Gdańsk 2004.

⁶⁴ Por. fundamentalne dzieło: C. Koeman, *Atlantes Neerlandici*, t. 1–5, Theatrum Orbis Terrarum, Amsterdam 1967–1989.

⁶⁵ Uwaga natury ogólnej: poza Gdańskiem, wielkich miast w sensie europejskim nie było w Rzeczypospolitej. Nawet Kraków nie był nowoczesnym miastem. Gdańsk miał pozycję wyjątkową – nowoczesny, kosmopolityczny, jedyny port, centrum handlu i wpływów europejskich, także architektury, szczególnie flamandzkiej.

⁶⁶ Te widoki miast były oparte na sztychach z sześciotomowego atlasu widoków miast Brauna i Hogenberga *Urbium praecipuarum totius mundi* (Kolonia 1572–1618), o którym szerzej w rozdziale 13.

częściach tego obramowania przedstawione są po trzy typy mieszkańców Polski w strojach regionalnych (Ryc. 51).

Mapy typu *Regni Poloniae* były w XVII wieku wydawane, poza Hondiusem, przez kilku znanych kartografów. Szczególnie piękna jest mapa Polski i Śląska Claesa Janszoon Visschera (znanego jako Piscator), wydana w stanie pierwszym w roku 1630 w Amsterdamie (Ryc. 52) i wznawiana kilkakrotnie, aż do po roku 1657 (por. przypisy 37/t. I i 38). W poziomych częściach obramowania tej mapy przedstawione są widoki 6 miast (2 + 4), w dwu pionowych – 8 typów mieszkańców w strojach regionalnych, a w narożnikach – portrety 4 królów (zgodnie z kierunkiem ruchu wskazówek zegara): Zygmunta III (Wazy), Stefana I (Batorego), Zygmunta II (Augusta), Henryka II (Walezego); w stanie siódmym tej mapy, po roku 1657, przedstawiały małe wizerunki królów: Jana Kazimierza, Władysława IV, Zygmunta III, Stefana I.

Willem Janszoon Blaeu wydał mapę Polski i Śląska (*Polonia Regnum et Silesia Ducatus*; Amsterdam 1634) opartą na mapie Jodocusa Hondiusa II, bez ozdobnego obramowania, lecz z kartuszem, z herbem Polski, podtrzymywanym przez dwa amorki (putta), i ozdobną skalą liniową, również z dwoma puttami i globusem (Ryc. 53). Ta mapa weszła potem (1662) do amsterdamskiego *Atlasu Maior* jego syna, Joana Blaeua. Działalność wydawnicza Blaeuów upadła po pożarze drukarni Joana Blaeua w Amsterdamie w 1672 r. Po śmierci Joana Blaeua, w 1674 r., uratowane z pożaru płyty miedziorytowe Blaeua kupił Frederick de Wit.

W Londynie w XVII wieku także działali wielcy kartografowie i wydawcy map. Najślynniejszym był John Speed, który w 1626 r. wydał atlas *A Prospect of the Most Famous Parts of the World*. Trzykrotnie (1626 i powtórzone wydania: 1662, 1676) w tym atlasie wydano *A Newe Mape of Poland* – od obszarów nieco na zachód od Odry (ze Śląskiem) do obszarów niedaleko na wschód od Bugu (czyli mniej więcej w obecnych granicach Polski). Górne obramowanie zawiera cztery widoki miast i portret króla Zygmunta III, pionowe ramki – 8 rycin postaci w różnych strojach regionalnych (Ryc. 54). Najrzadszy jest stan drugi tej mapy, gdyż prawie cały jego nakład spłonął w wielkim pożarze Londynu w 1666 r. Wszystkie trzy stany mapy Polski Speeda znajdują się w Kolekcji Tomasza Niewodniczańskiego.

Innymi znanymi XVII-wiecznymi wydawcami londyńskimi byli: Moses Pitt, Richard Blome, Robert Morden, John Senex. Ten ostatni w 1710 r. wydał znaną mapę ziem Rzeczypospolitej.

W konwencji bez ramki, ale z pięknymi kartuszami, podobne do siebie mapy Polski wydali w Amsterdamie Henricus Hondius (*Poloniae Nova et Acvratata Descriptio*; 1638) (Ryc. 55) oraz Joannes Janssonius (1588–1664) (*Novissima Poloniae Regni Descriptio*; 1650) – ozdobnie dedykowaną gdańskiemu burmistrzowi Mikołajowi Pahlowi (Ryc. 56). W kartuszu mapy H. Hondiusa (Ryc. 55) przedstawionych jest dwóch szlachciców (magnatów?) w kontuszach, a w kartuszu mapy Joannesa Janssoniusa (Ryc. 56) – dwóch żołnierzy (szlachciców?) i chłop ze snopkami zboża.

Huych Allard wydał ok. 1655 r. w Amsterdamie mapę Rzeczypospolitej z bardzo interesującym kartuszem, przedstawiającym realistyczne postaci jej mieszkańców w strojach regionalnych (Ryc. 57). Natomiast jego syn, Carel Allard, wydał ok. 1697 r. piękną mapę ziem Rzeczypospolitej z dużym, barokowym kartuszem, który uchodzi za alegorię zwycięstwa papieżstwa, jakim było przejście Fryderyka Augusta Wettina na katolicyzm (Ryc. 58).

Znowu przykładowo, mapa ziem Rzeczypospolitej (*Regni Poloniae et Ducatus Lithuaniae, Voliniaae, Podolle, Vcraniae, Prussiae, Curlandiae*) Fredericka de Wita ukazała się w kilku stanach, różniących się m.in. liczbą statków narysowanych na Bałtyku (3 albo 4).

Pieter van der Aa w 1729 r. wydał w Lejdzie atlas *La Galerie Agreeable du Monde*, a w nim mapę Polski, otoczoną rytowaną barokową ramą, jak również sztychy oblężenia Trembowli, Jana Sobieskiego na zadartym koniu, dominującego nad polem bitwy pod Chocimiem, i „Triumfu” Jana III Sobieskiego.

Jak już wspomniałem, w Amsterdamie przez długi czas mapy publikowali liczni wydawcy. Przechodził ten zawód i płyty miedziorytowe z ojca na syna. Przez ponad stulecie działały w Amsterdamie wręcz dynastie kartografów, rody, często spowinowacone ze sobą: Blaeu, Hondius, Jansson, Danckerts, Visscher, Allard, van Keulen, Schenk, Ottens, Frederic de Wit, Jan Barend Elwe. Niemniej, od pożaru drukarni Joana Blaeua w 1672 r. zaczął się zmierzch wydawania map w Amsterdamie.

*

W latach pięćdziesiątych XVII wieku w Paryżu rozwinęło się kolejne centrum kartografii i wydawania map i atlasów. Nicolas Sanson wydał w 1655 r. mapę ziem Rzeczypospolitej. Na tej mapie wzorowanych było wiele następnych. W szczególności mapa wydawana w Paryżu przez Guillaume’a Sansona i Alexisa-Huberta Jaillota od roku 1672 (w Kolekcji Tomasza Niewodniczańskiego jest siedem jej stanów), a później w Amsterdamie w firmie Covens & Mortier. Ta dość duża rozmiarami mapa (56 × 88 cm), z ozdobnym kartuszem – jedna z najbardziej znanych dawnych map Rzeczypospolitej – była przerabiana przez kilku innych wydawców. Guillaume Sanson po roku 1655 wydał mapę ścienną Rzeczypospolitej. Jest niezmiernie rzadka; jej stan czwarty (1730–1750) znajduje się w Kolekcji Tomasza Niewodniczańskiego. Z francuskich map ziem Rzeczypospolitej wymienić jeszcze trzeba mapę Guillaume’a d’Isle z roku 1702, wydaną później w co najmniej 12 stanach, potem przerabianą przez innych wydawców. Także mapę Roberta de Vaugondy, wydaną w Paryżu w roku 1752. W Wenecji Vincenzo Coronelli, znany przede wszystkim z produkcji globusów, wydał ok. 1690 r. mapę Rzeczypospolitej, opartą na mapie Sansona.

*

Na początku XVIII wieku następne centrum kartografii i wydawania map rozwinęło się w Norymberdze. Tutaj należy wymienić kilka nazwisk czy firm kartograficzno-wydawniczych, jak: Johann Baptist Homann, Matthäus Seutter, Tobias Conrad Lotter i Homann Erben (Spadkobiercy Homanna). Początek norymberskim mapom Rzeczypospolitej dała mapa J. B. Homanna. Jej stan pierwszy (1705) ma w dużym kartuszu portret Augusta II Sasa (Wettina), a w prawym górnym rogu – wstawkę z niewielką mapą Saksonii. Niedługo potem w Polsce wybuchła wojna domowa między stronnikami Augusta II a stronnikami Stanisława Leszczyńskiego. W następnych stanach tej mapy, w przerobionym kartuszu – zamiast portretu Augusta II – pojawiły się dwa ule z dwoma rojami pszczoł nad nimi, które miały symbolizować stronników Augusta II i Stanisława Leszczyńskiego. Z lewej strony kartusza umieszczono herb Rzeczypospolitej Obojga Narodów (Orzeł i Pogoń na przekątnych). Matthäus Seutter na swojej mapie Rzeczypospolitej (1730) przeniósł kartusz w prawy górny róg i ozdobił go dwiema postaciami alegorycznymi i sylwetką myśliwego.

*

Tutaj uwaga ogólniejsza o kartuszach i ornamentacji map. W kartuszach zmieniała się moda. Przeszły one cykl zmian: od bardzo prostych, zwykle ramkowych, z napisami i skalą liniową w XVI wieku, poprzez dekoracyjne z realistycznymi postaciami w strojach i ze skalami, aż do wymyślnych barokowych kartuszy, bogatych w amorki-putta, i z powrotem w czasach stanisławowskich i w XIX wieku do prostych, ramkowych z napisami.

Putta stały się ulubionym motywem w kartuszach map – na mapach Polski począwszy od mapy *Polonia Regnum et Silesia Ducatus* Willema Janszooona Blaeua (1634 i 1662) (Ryc. 53) – a bywali w kartuszach i myśliwi z niedźwiedziem na łańcuchu (mapa ziem Rzeczypospolitej Johna Senexa, Londyn 1710). Kartusze i ornamentacje (szczególnie map wydawanych w Amsterdamie) przez długi czas były samoistnymi dziełami sztuki graficznej (miedziorytniczej), zwłaszcza gdy następnie były misternie kolorowane farbami wodnymi⁶⁷.

*

W czasach króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, wraz z epoką oświecenia i rozwojem w Polsce kultury i sztuki (tej ostatniej głównie przez sprowadzonych cudzoziemców), nastąpił rozwój kartografii ziem polskich, już całkiem dokładnej. Wydano wiele map Rzeczypospolitej, w tym znane mapy przeglądowe Karola Perthéesa (ok. 1770), mapę Franza Johanna Josepha von Reilly (1789),

---

⁶⁷ Por. *Art & Cartography. Six Historical Essays*, ed. by D. Woodward, The University of Chicago Press, Chicago and London 1987.

a przede wszystkim – w ramach projektu królewskiego – 24-arkuszową mapę Giovanniego Antonia Rizzi-Zannoniego (1772). Naklejona na płótno, stanowiła mapę ścienną dużych rozmiarów. Mapa ma wstawiony (na Bałtyku) plan Warszawy, obramowany 17 widokami fasad budynków i panoramicznym widokiem miasta od strony Wisły. W Kolekcji Tomasza Niewodniczańskiego znajduje się pełna ścienna mapa Rizzi-Zannoniego.

*

Map Polski z XIX wieku nie będę tutaj szczegółowo przedstawiał, chociaż oczywiście są również interesujące⁶⁸. Jest ich wiele – niektóre rzadkie – w Kolekcji Tomasza Niewodniczańskiego, m.in. duża (112 × 107 cm) mapa Stanisława Rendziny *Carte von Polen* (1808); A. P. H. Nordmanna mapa ziem Rzeczypospolitej (1813); angielska mapa Williama Fadena (kilka wydań: 1791–1813) oraz mapa Leonarda Chodźki, wydana w Paryżu w 1840 r. Są to mapy ziem Rzeczypospolitej w granicach przedrozbiorowych. Im później w okresie zaborów, tym częściej mapy Polski były mapami tylko Królestwa Polskiego, np. z atlasu londyńskiego *The Society for Diffusion of Useful Knowledge*, gdzie był i plan „Warsaw / (Warszawa)”, z fasadami 17 najważniejszych budynków Warszawy i z napisem „Praga (Burnt 1794 and 1831)”.

Dodam tu, iż w 2010 r. w Krakowie Polska Akademia Umiejętności starannie wydała *Katalog atlasów XIX wieku (1801–1900) w zbiorach kartograficznych Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie*⁶⁹.

11. Mapy Ukrainy

W Polsce, głównie na Ukrainie, w służbie króla Jana Kazimierza działał mierzniczy i inżynier od fortyfikacji, Francuz Guillaume Le Vasseur de Beauplan. Beauplan opracował niewielką rozmiarami (14 × 18 cm) mapę *Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae*, wrytowaną w Gdańsku przez pracującego tam długie lata Holendra Wilhelma Hondiusa i wydaną tam w 1652 r. Ta, dzisiaj niezwykle rzadka, mapa (jeden z czterech znanych egzemplarzy znajduje się w Kolekcji Tomasza Niewodniczańskiego; por. przypisy 37/t. I i 38) najpewniej posłużyła za wzorzec dla wielu następnych map Rzeczypospolitej innych wydawców⁷⁰.

⁶⁸ Warto dodać, że dopiero od ok. 1860 r. pojawiły się mapy drukowane w kolorach.

⁶⁹ *Katalog atlasów XIX wieku (1801–1900) w zbiorach kartograficznych Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie*, oprac. J. Bzinkowska, współpr. E. Niedziałkowska, Polska Akademia Umiejętności, Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, Kraków 2010.

⁷⁰ K. Buczek, *Ze studiów nad mapami Beauplana*, „Wiadomości Służby Geograficznej” 1 (1933), 3–56; tenże, *Beauplaniana*, „Wiadomości Służby Geograficznej” 1 (1933), 1–36.

Beauplan opracował także jedną ogólną i cztery szczegółowe mapy Ukrainy i Dniepru, wydane przez Joana Blaeua w Amsterdamie w latach 1648–1662, ozdobione wymyślnymi kartuszami. Posłużyły te mapy jako wzorzec dla kilkunastu map Ukrainy z końca XVII i z XVIII wieku, wydawanych przez ówczesnych kartografów i wydawców map (np. Joannes Janssonius, Petrus Schenk i Joannes Janssonius van Waesbergen). Kartusz ogólnej mapy Ukrainy Beauplana jest lustrzanym odbiciem kartusza wspomnianej już mapy Rzeczypospolitej Huycha Allarda (ojca), wydanej w Amsterdamie ok. 1655 r. (Ryc. 57).

12. Mapy i atlasy morskie

Portolany były mapami nawigacyjnymi z liniami rombowymi, opartymi na kierunkach kompasu i na oszacowanych odległościach na morzu, pokazującymi również kierunki wiatrów. Wykonywane we Włoszech (głównie w Genui), Hiszpanii i Portugalii od połowy XIII wieku do końca XVII wieku, były ręcznie malowane na pergaminie. Portolany są niezwykle rzadkie, z tej choćby przyczyny, że były używane na statkach, w środowisku wody i soli, tonęły i płonęły ze statkami⁷¹.

W zbiorach Tomasza Niewodniczańskiego znajdują się bardzo rzadkie mapy morskie; przede wszystkim dwa portolany (opisane w *Dantiscum...* por. przypis 63):

1. Jacobus (Giacomo) Russus: portolan Morza Śródziemnego i Morza Czarnego oraz wybrzeża atlantyckiego od Szkocji po Zachodnią Afrykę, wykonany dla Filipa II w okresie, gdy ten zamierzał podbić Anglię; Messina (łac. Messana) 1588 (Ryc. 59).
2. Thomas Lan(gt)on: portolan Morza Bałtyckiego i Morza Północnego, Gdańsk 1588 (Ryc. 60).

Portolany te kupiła w Londynie i Paryżu pani Marie-Luise Niewodniczańska; po śmierci Tomasza pozostały one w jej Collection M.-L. Niewodniczańska w Bitburgu.

Z innych dawnych map morskich w zbiorach Tomasza Niewodniczańskiego – obecnie w Collection M.-L. Niewodniczańska – wymienić należy te szczególnie rzadkie:

1. Lucas Janszoon Waghenaer (1533–1606): mapa morska wybrzeża Prus Królewskich i Prus Książęcych, Lejda 1586. Miedzioryt, kolorowany w epoce. Jest to najstarsza mapa morska Zatoki Gdańskiej.

⁷¹ Liczne reprodukcje portolanów i map morskich można znaleźć np. w trzech albumach z komentarzami: D. Wigal, *Historic Maritime Maps Used for Historic Exploration 1290–1699*, Parkstone Press, New York 2000; R. Putman, *Early Sea Charts*, Abbeville Press Publishers, New York 1983; J. Goss, *The Mapmaker's Art. A History of Cartography*, Studio Editions, London 1993.

W 1586 r. Waghenaer wydał w Lejdzie pierwszy atlas morski *Speculum nauticum super navigatione maris...*, z 45 mapami (w Collection M.-L. Niewodniczańska) (Ryc. 61, Ryc. 62, Ryc. 63, Ryc. 64). Daniel Crouch, londyński antykwariusz atlasów, napisał w swoim *Catalogue I*⁷², że atlasów Waghenaera zachowało się ze wszystkich wydań 16.

2. Pieter Goos i Johannes van Keulen: mapa morska Oceanu Atlantyckiego, Amsterdam 1670–1680.
3. Willem Barentsz: mapa morska Europy, wydanie Joannesa Janssoniusa z portolanu 1593–1596, Amsterdam 1631 (Ryc. 65).
Willem Barentsz (ok. 1550–1597) był holenderskim kartografem morza i podróżnikiem, dowódcą jednej z pierwszych ekspedycji na morza dalekiej północy, szukającej morskiego przejścia północno-wschodniego⁷³. Wydanie mapy morskiej Barentsza z 1631 r. (tej ze zbiorów Tomasza Niewodniczańskiego – jedyne go znanego egzemplarza) przez Joannesa Janssoniusa, rytowanej z portolanu Barentsza przez Petrusa Kaeriusa (Pieter van den Keere) (Ryc. 65), ukazało się 34 lata po śmierci Barentsza na morzu podczas ostatniej jego arktycznej wyprawy⁷⁴.
4. Johannes van Keulen i Pieter Goos wydawali w Amsterdamie bardzo rzadkie dziś mapy morskie. Firma van Keulen wydawała atlasy morskie od 1680 r. przez następne 200 lat, natomiast rzadko wydawała mapy lądowe⁷⁵. Oprócz atlasu Waghenaera, w Collection M.-L. Niewodniczańska znajduje się kilka innych, bardzo rzadkich atlasów morskich: Pieter Goos (1658), Jacob Colom (1668), anonimowy rękopiśmienny atlas morski północnej Europy z inskrypcją Jeana-Baptiste’a Colberta (ok. 1675); Johannes van Keulen (1680; wydanie hiszpańskie), Aleksej Nagajew (1776), Alexis-Hubert Jaillot & Pieter Mortier (1790).

⁷² Daniel Crouch Rare Books, *Catalogue I* (2010), <http://www.crouchrarebooks.com/catalogues/>

⁷³ Przejście północno-wschodnie przeplęnęła w całości dopiero wyprawa Adolfa E. Nordenskiölda w latach 1878–1879. Nordenskiöld (1832–1901) zgromadził ogromną, bardzo znaną kolekcję dawnych map (w szczególności rejonów arktycznych) i był autorem dwóch monografii z historii kartografii z faksymiliami dawnych map. Kolekcja Nordenskiölda znajduje się w Bibliotece Uniwersytetu w Helsinkach. Kolekcja Nordenskiölda była podstawą znanego dwutomowego opracowania Fridtjofa Nansena *In Northern Mists; Arctic Exploration in Early Times*, wydanie po angielsku, Nowy Jork 1911, wznowionego kilkakrotnie w formie reprintu.

⁷⁴ Znana jest mapa wybrzeży Sycylii i Malty Willema Barentsza z 1595 r. Willem Barentsz wydał w 1595 r. w Amsterdamie *Description de la Mer Méditerranée...* z mapami pilotażowymi Morza Śródziemnego (wznowione w Amsterdamie w 1609 r. przez Guillaume’a Barnarda u Corneille’a Marchanda (por. przypis 72)). Były też mapy Barentsza rejonów arktycznych, ozdobione statkami, wielorybami i fokami, wydane w Hadze w 1599 r. przez Baptistę van Deutecum, po śmierci Barentsza. Tych map i atlasów nie ma w Collection M.-L. Niewodniczańska.

⁷⁵ Niemniej jednak, w 1690 r. Gerard van Keulen wydał w Amsterdamie mapę Rzeczypospolitej Johanna de Rama (w Kolekcji Tomasza Niewodniczańskiego).

13. Widoki miast

Obszernym działem zbiorów Tomasza Niewodniczańskiego są dawne widoki miast.

W Collection M.-L. Niewodniczańska znajduje się egzemplarz *Liber Chronicarum – Kroniki Norymberskiej* albo *Kroniki Świata* – Hartmana Schedela (1440–1514) z 1493 r. *Liber Chronicarum* zawiera mapę świata – archaiczną, w porównaniu do wczesnych map ptolemejskich, oczywiście bez śladu lądu po drugiej stronie Atlantyku. Przede wszystkim jednak zawiera 1809 (odbitych z 645 bloków drzeworytniczych) widoków miast Michaela Wolgemuta i Wilhelma Pleydenwurffa (wśród nich znany z wielu reprodukcji widok Krakowa) – nierealistycznych zresztą – pięknie pokolorowanych w 1533 r., z inicjałami kolorysty.

*

Podstawowym dla dawnych widoków miast dziełem jest sześciotomowy atlas miast Georga Brauna (wydawcy) i Fransa Hogenberga (rytownika) *Civitates Orbis Terrarum*, którego poszczególne tomy (pod różniącymi się tytułami) wydane zostały w Kolonii w latach 1572–1618 (wydania w kilku językach). Był to pierwszy atlas widoków, panoram oraz planów miast z lotu ptaka – 549 sztychów na 363 arkuszach – z całego ówczesnie znanego świata: licznych, również i mniejszych, miast w Europie i niektórych w Azji, Afryce, a nawet Ameryce (w Meksyku). Po raz pierwszy – w przeciwieństwie do widoków miast H. Schedela i S. Münstera – widoki miast z *Civitates...* Brauna i Hogenberga były realistyczne, a nawet dokładne i aktualne, oparte na oryginalnych rysunkach, często wykonanych właśnie dla tegoż atlasu przez znakomitych artystów z całej Europy. Widoki te są najwartościowszym źródłem do badań renesansowej topografii miast. Widoki i plany miast (na ogół ręcznie kolorowane) z *Civitates...* Brauna i Hogenberga pokazują również szczegóły dotyczące lokalnego handlu, przemysłu, rolnictwa, a także codziennego i odświętnego stylu życia środowiska miejskiego. Większość widoków miast ozdobiona jest na pierwszym planie scenami przedstawiającymi mieszkańców w lokalnych strojach. (Uważano wtedy, że wizerunki ludzi zapobiegały eksportowi widoków miast europejskich do krajów muzułmańskich). Na odwrocie arkusza Braun zwykle zamieszczał tekst opisujący pokazane miasto. *Civitates Orbis Terrarum* było użytecznym kompanionem pierwszego nowoczesnego atlasu Orteliusa *Theatrum Orbis Terrarum*. Zresztą Hogenberg był wcześniej w Antwerpii rytownikiem map do *Theatrum...*

W zbiorach Tomasza Niewodniczańskiego (teraz w Collection M.-L. Niewodniczańska) znajduje się tom drugi *Civitates Orbis Terrarum* (Kolonia 1575).

*

Kilka szczegółów o dwóch widokach Krakowa z *Civitates Orbis Terrarum*.

Pierwszy jest z prawego brzegu Wisły, prawdopodobnie ze wzgórza Rękawka (Ryc. 66). Chociaż na tym widoku brakuje niektórych kościołów, a mury miasta (poza zamkiem wawelskim) nie są pokazane dokładnie, jest to pierwszy znany widok Krakowa od południa. Na prawym brzegu pokazane są dwie postacie, wydaje się, że rozmawiających, mężczyzn, w szczegółowo przedstawionych bogatych strojach. Widok ten został narysowany przez Egidiusa van der Rye, flamandzkiego artystę na dworze księcia Ferdynanda w Grazu w Austrii, przed rokiem 1600 (autor zmarł w 1602), i przekazany wydawcom *Civitates...* przez Jorisa Hoefnagela, belgijskiego malarza, który sam wykonał około 100 widoków różnych miast zamieszczonych w *Civitates...* Data 1616 na tym widoku Krakowa odnosi do ryty, wykonanego przez Jacoba Hoefnagela (syna Jorisa).

Drugi widok Krakowa, od północnego-zachodu, w tomie szóstym *Civitates...*, z dominującą sylwetką Wawelu, składa się z dwóch arkuszy (Ryc. 67). Oparty jest na widoku Krakowa Matthäusa Meriana z lat 1603–1604, dziś niezachowanym w formie oryginalnej. Jednakże Braun i Hogenberg musieli znać ten widok.

Wydanie ulotne owego widoku Meriana z 1619 r. – miedzioryt 43 × 204 cm, złożony z czterech arkuszy – zostało zrabowane przez Szwedów w Krakowie podczas potopu i do dzisiaj przechowywane jest w Sztokholmie (jedeny znany egzemplarz). Egzemplarz drugiego wydania przez Jodocusa Hondiusa (1626) znajduje się w Bibliotece Książąt Czartoryskich Krakowie. Egzemplarz trzeciego wydania przez Claesa Janszoon Visschera (ok. 1640) znajduje się w Bibliotece Książąt Czartoryskich Krakowie oraz w Kolekcji Tomasza Niewodniczańskiego, zdeponowanej w Zamku Królewskim w Warszawie.

*

Civitates Orbis Terrarum Brauna i Hogenberga, w sześciu tomach, zawiera łącznie 16 widoków (lub planów) miast Rzeczypospolitej: Gdańsk (t. 2, 1575; Ryc. 68), Grodno (t. 2, 1575; ze sceną powitania poselstwa moskiewskiego na pierwszym planie, wg miedziorytu Matthiasa Zündta), Wilno (t. 3, 1575), Kraków (2 szytychy; t. 6, 1617), jak również z tomu 6 (1617): Warszawa (rysował Jacob Hoefnagel⁷⁶; Ryc. 69), Lublin, Lwów, Przemyśl, Łowicz, Poznań i Krosno (na jednej płycie), Zamość, Biecz i Sandomierz (na jednej płycie), Kalwaria Zebrzydowska – tamtejsza Droga Krzyżowa z kaplicami Męki Pańskiej, zbudowana przez Mikołaja Zebrzydowskiego; oraz 5 miast od 1945 r. w Polsce: Wrocław, Szczecin, Świebodzin, Nysa i Legnica.

W 1657 r. Jan Janssonius z Amsterdamu zakupił płyty atlasu miast Brauna i Hogenberga i dalej wydawał te widoki miast, z niewielkimi tylko zmianami.

⁷⁶ Istnieją dwa stany tego widoku Warszawy, różniące się kartuszami: pusty kartusz (1617) oraz kartusz wypełniony postaciami w strojach (1618; wydanie francuskie; Ryc. 69).

W późniejszych latach XVII wieku widoki miast z *Civitates Orbis Terrarum* były przerabiane i wydawane oddzielnie – albo pomniejszone w obramowaniach map, albo pełnowymiarowe – przez licznych wydawców w Amsterdamie i Lejdzie (np. Pieter van der Aa).

*

Erik Jonsson Dahlbergh, architekt i malarz, który podczas wojny szwedzko-polskiej – tzw. potopu szwedzkiego (1655–1657) – był generałem szwedzkich wojsk fortyfikacyjnych w Polsce, naszkicował plany i widoki licznych miast polskich i scen bitewnych. Wydano te ryciny w Norymberdze w 1696 r., w dziele Samuela Puffendorfa *Samuelis liberi Baronis de Pufendorf De rebus a Carolo Sueciae Gustavo Rege gestis commentariorum libri septem*. Niektóre stanowią najstarszą i jedyną ikonografię polskich miast tamtych czasów oraz scen bitewnych ze szwedzkimi wojskami⁷⁷. Szczególnie znane spośród widoków Dahlberga są: widok oblężenia Krakowa, z torami pocisków armatnich nad miastem, oraz widok Warszawy. W Kolekcji Tomasza Niewodniczańskiego znajdują się egzemplarze wszystkich sztychów Dahlbergha oraz całe dzieło Puffendorfa.

*

W Kolekcji Tomasza Niewodniczańskiego znajdują się liczne widoki Gdańska, który – jako najważniejsze dla Europy miasto na terenie Rzeczypospolitej, hanzeatyckie – często przedstawiany był na sztychach przez ponad 300 lat. Ten zbiór widoków i planów Gdańska, obok wielu map (nie tylko Pomorza Gdańskiego), był pokazany w Gdańsku na znakomitej wystawie *Dantiscum Emporium Totius Europae Celeberrimum...* (por. przypis 63) w latach 2004–2005.

*

Niezwykle rzadkim zespołem w Kolekcji Tomasza Niewodniczańskiego w depozycie w Zamku Królewskim w Warszawie są trzy duże akwaforty Bernarda Bellotto (Canaletto) z widokami Warszawy. Rzadkością jest także plan Warszawy, autorstwa Pierre'a Ricaud de Tirregaille'a z roku 1762 (101 × 133 cm), obramowany od dołu widokiem miasta, a od góry i po bokach widokami 17 fasad najważniejszych budowli. Ten plan Warszawy i fasady budynków były później kopiowane na innych mapach, np. na wspomnianej tu w rozdziale 10 dużej mapie Polski Antonio Rizzi-Zannoniego z 1772 r.

---

⁷⁷ Por. np. M. J. Mikoś, *Erik Dahlbergh and his views of Polish towns*, „The Polish Review”, XXXIII (1988), 143–155.

*

W zbiorach Tomasza Niewodniczańskiego znajdują się także bardzo rzadkie widoki kilku ważnych miast zachodniej Europy. Wymienię tutaj dwa (obecnie w Collection M.-L. Niewodniczańska):

1. Claudio Duchetti: widok Genui (z lotu ptaka), Rzym 1581 (Ryc. 70). Widok powstał mniej niż 100 lat po tym, gdy z portu w Genui wypłynęły trzy statki wyprawy Krzysztofa Kolumba. Genua, obok Wenecji i Konstantynopola, była jednym z trzech największych portów nad Morzem Śródziemnym.
2. Julius Milheuser: perspektywiczny (z lotu ptaka) widok Wenecji, Amsterdam 1670; miedzioryt, odbity z dwóch płyt, 45 × 100 cm. Jest to przerobiony widok Wenecji Matthäusa Meriana (ok. 1635), z atlasu miast włoskich Joanna Blaeua i spadkobierców (1663–1693), ale podobny do pierwowzoru, którym bez wątpienia był sześćoarkuszowy (odbijany z 12 bloków, połączonych parami) widok z lotu ptaka Wenecji: *Venetie M.D.* Jacopo de Barbari Venetia MD z 1500 r. (134 × 292 cm)⁷⁸.

14. Dokumenty pergaminowe

Zupełnie unikatową częścią zbiorów Tomasza Niewodniczańskiego są 453 polskie dokumenty pergaminowe, stanowiące rozmaite przywileje królewskie – opatrzone pieczęciami królewskimi, odbitymi w wosku – oraz inne dokumenty prawne. Rdzeniem jest zespół pergaminów przewiezionych w 1944 r. z Łańcuta na Zachód przez ich właściciela Alfreda Potockiego, a nabyty przez Tomasza Niewodniczańskiego w roku 1978 od spadkobierczynie A. Potockiego w Londynie. Tomasz Niewodniczański zapobiegł wtedy rozproszeniu tej kolekcji. Najstarsze pergaminy z tego zespołu sięgają czasów króla Kazimierza Wielkiego. Ryc. 71 przedstawia pergamin z kancelarii Kazimierza Wielkiego, z pieczęcią króla.

Zbiór pergaminów Tomasza Niewodniczańskiego, zakupiony w starych, kompletnie zakurzonych, kartonowych pudłach, został najpierw fachowo odrestaurowany przez Ewę Ważyńską z Warszawy, a później starannie skatalogowany przez Janinę Tomaszewicz i Macieja Zdanka. Katalog pod redakcją Waldemara Bukowskiego, który ukazał się w roku 2004⁷⁹, zawiera 453 pozycje. Jest rozbieżność między tą liczbą a sygnaturami pergaminów, ponieważ niektóre sygnatury są podwójne, np. A 187 i A 187a, albo zaczynają się na literę B, C lub D.

⁷⁸ Daniel Crouch Rare Books, Catalogue II (2011), <http://www.crouchrarebooks.com/catalogues/>

⁷⁹ *Katalog dokumentów pergaminowych ze zbiorów Tomasza Niewodniczańskiego w Bitburgu*, oprac. J. Tomaszewicz i M. Zdanek, pod red. W. Bukowskiego, Towarzystwo Naukowe Societas Vistulana, Kraków 2004.

Katalogowy spis pergaminów, oparty tylko na sygnaturach, otrzymałem od pani Marie-Luise Niewodniczańskiej.

Opowiem tutaj anegdotyczne zdarzenie. W maju 1989 przez kilkanaście dni byłem u państwa Niewodniczańskich w Bitburgu. Towarzyszył mi mój syn, Piotr, wówczas 19-letni, właśnie po kanadyjskim odpowiedniku matury. Pamiętam scenę w pracowni Tomasza pod dachem domu rodziny Simon, naprzeciwko starego browaru. Tomasz pyta Piotra: „Czy wiesz, kto to był król Kazimierz Wielki?” Piotr: „Tak, wiem”. Tomasz: „A chcesz zobaczyć jego podpis i pieczęć?” „Pewnie, że chcę”. Tomasz wyjmuje z długiej szuflady pergamin królewski (1364) i szerokim ruchem kładzie na blat komody. „A wiesz, kto to był król Stefan Batory?” „Pewnie, że wiem”. Sytuacja się powtarza, a następnie jeszcze z paroma innymi królami... (To zresztą były podpisy kancelarii królewskiej, ale w imieniu króla).

15. Starodruki (dawne książki), sceny i portrety

Istotną częścią Kolekcji Tomasza Niewodniczańskiego są starodruki, przede wszystkim dawne książki. Nie sposób wymienić tutaj wszystkich – ograniczę się do kilku, być może najistotniejszych.

- Wydania *Kroniki* Marcina Bielskiego (1553 i 1597).
- Kilka wydań Marcina Kromera *Polonia sive de Origine et Rebus Gestis...* (Kolonja 1589), *De origine et Rebus Gestis Polonorum*, Oporinus, wydania: Bazylea 1555 (pierwsze wydanie) i 1568. Na stronie tytułowej książki zamieszczony jest herb Rzeczypospolitej, a dalej portrety (zależnie od wydania) Zygmunta Starego albo Zygmunta Augusta, albo Stefana Batorego.
- Szymon Starowolski: *Polonia, nunc denuo recognita et aucta*. Rycina na stronie tytułowej przedstawia kobietę, symbolizującą Polskę, w otoczeniu szlachty (Ryc. 72). Sztych ten przypisywany jest Jeremiasowi Falckowi. Wydawca: Jerzy Förster, Gdańsk 1652.
- Andrzej Maksymilian Fredro: *Gestorum Populi Poloni sub Henrico Valesio...*, wydawca Jerzy Förster, Gdańsk 1652.

*

Kolejną częścią zbiorów Tomasza Niewodniczańskiego są ryciny – sztychowane portrety i sceny, rysunki oraz druki ulotne. Wymienię tutaj wybiórczo:

- Stefano della Bella: Wjazd do Rzymu Jerzego Ossolińskiego 27 listopada 1633, (1633), miedzioryt (16 × 264 cm) odbijany z 6 płyt (Ryc. 73a, Ryc. 73b). Przypomnę: W orszaku Ossolińskiego konie gubiły złote podkowy – dla tłumu. Niewątpliwie była to starannie wyreżyserowana demonstracja potęgi państwa polskiego.

- Jeremias Falck: portret Jerzego Ossolińskiego, według obrazu Bartłomieja Strobla, połowa XVII wieku, Gdańsk, wyd. Jerzy Förster; miedzioryt, 30,8 × 20,5 cm (Ryc. 74).
- Druki ulotne dotyczące Augusta II Sasa (Wettina).
- Daniel Chodowiecki, cykl grafik z historii i obyczajów Polski, wyd. Johann Friedrich Unger, Berlin 1797.
- Rysunki Aleksandra Orłowskiego, Maksymiliana Gierymskiego i innych artystów malarzy.

16. Autografy i listy

Kolejnym zespołem zbiorów Tomasza Niewodniczańskiego są autografy. Kolekcja autografów zawiera, oprócz rękopisów utworów literackich, 4772 listy królów i dostojników oraz znanych osób (m.in. list Tadeusza Kościuszki do Thomasa Jeffersona).

Przytoczę tutaj zdanie pani Marie-Luise Niewodniczańskiej z listu do mnie w 2012 r.: „Listy są czymś szczególnie wartościowym, ponieważ każdy list jest oryginałem i istnieje tylko jeden raz, a nie jak druki czy mapy, wielokrotnie”.

W dziedzinie autografów Tomasz Niewodniczański stał się również wydawcą. Dwa działy jego zbiorów zostały opracowane i opublikowane: mickiewicziana i tuwimiana. W końcowych latach życia Tomasza Niewodniczańskiego dr Janusz Pezda przygotował w Bitburgu katalog rękopisów w jego zbiorach, który jednak dotąd pozostaje nieopublikowany.

16.1. Mickiewicziana

Mickiewicziana w zbiorach Tomasza Niewodniczańskiego rozpoczęły się od zespołu listów Adama Mickiewicza do Antoniego Edwarda Odyńca, listów i wierszy Celiny Szymanowskiej (później Mickiewiczowej) do Adama Mickiewicza oraz *Dzienniczka podróży Antoniego Edwarda Odyńca*. Pierwszą kolekcję listów Mickiewicza do Odyńca Tomasz Niewodniczański zakupił od rodziny nieżyjącego już wówczas poety Stanisława Balińskiego w Londynie. Ta część mickiewiczianów została opublikowana w formie źródłowej w pierwszym tomie *Mickiewicziana w zbiorach Tomasza Niewodniczańskiego w Bitburgu*⁸⁰.

W 1989 r. Tomasz Niewodniczański zakupił tzw. „Album Moszyńskiego”, uważany przez ponad 100 lat za zaginiony. Ot, niewielki sztambuch, podręczny notatnik Adama Mickiewicza, zawierający rękopisy jego 42 utworów: sonetów, elegii, ballad, bajek, erotyków, jak również tłumaczenia z Johanna Wolfganga Goethego. W 1993 r. wyszedł w Warszawie drugi tom dzieła *Mickiewicziana*

⁸⁰ *Mickiewicziana w zbiorach Tomasza Niewodniczańskiego w Bitburgu*, t. 1, oprac. M. Danilewicz-Zielińska, Deutsches Polen Institut Darmstadt – Arkady, Warszawa 1989.

w zbiorach Tomasza Niewodniczańskiego w Bitburgu⁸¹, będący wydaniem źródłowym „Albumu Moszyńskiego” Adama Mickiewicza.

*

Kilka tygodni później Tomasz zabrał 100 egzemplarzy tej książki i oryginalny „Album Moszyńskiego” i pojechał samochodem BMW do Warszawy, gdzie miała miejsce prezentacja w Muzeum Literatury. Zaparkował samochód przy ulicy Miączyńskiej i poszedł odwiedzić siostrę. Po niedługim czasie wyszedł, ale samochodu już nie było; został skradziony wraz z „Albumem Moszyńskiego”, egzemplarzem kolońskiego wydania Kromera z mapami, z pierwszym wydaniem *Fraszek Kochanowskiego* i z kilkoma innymi mapami w bagażniku.

Poszukiwania przez policję nie dały rezultatu. Po kilku latach gangsterzy jednak nawiązali kontakt z Tomaszem Niewodniczańskim, proponując zwrot za okupem. Po różnych pertraktacjach i perypetiach (w tym kradzieży następnego samochodu), w 1997 r. Tomasz Niewodniczański odkupił od złodziei „Album Moszyńskiego”, niestety poplamiony – najprawdopodobniej leżał w śniegu. Poddał go fachowej konserwacji. Pani Ewa Ważyńska, konserwatorka papieru o wielkim doświadczeniu, restaurowała tę książeczkę przez prawie cały rok. Wynik był znakomity.

W 2009 r. „Album Moszyńskiego” wraz z Kolekcją Tomasza Niewodniczańskiego *Imago Poloniae* znalazł się w depozycie w Zamku Królewskim w Warszawie (Ryc. 75).

16.2. Tuwimiana

W zbiorach Tomasza Niewodniczańskiego znajdują się również autografy licznych wierszy Juliana Tuwima i listy do i od kilkunastu osób oraz notatki (m.in. lingwistyczne i dotyczące słownictwa staropolskiego), korekta artykułu Tuwima pt. *Smorgoński Savonarola. Humorystyczniak o K[onstantym] Ild[efonsie] Gałczyńskim* w „Wiadomościach Literackich” (1935), wycinki z gazet oraz wypisy. Większość tych materiałów została odnaleziona w Nowym Jorku, a w późniejszych latach zakupiona przez Tomasza Niewodniczańskiego. Niemal wszystkie zostały opracowane i wydane w oddzielnej książce⁸².

16.3. Wierzyńskaiana

W zbiorach Tomasza Niewodniczańskiego znajduje się kilkadziesiąt listów Kazimierza Wierzyńskiego do kilku osób oraz Kazimierza i Haliny z Pfefferów

⁸¹ *Mickiewicziana w zbiorach Tomasza Niewodniczańskiego w Bitburgu*, t. 2, oprac. M. Danilewicz-Zielińska, M. Dernałowicz, J. Odrowąż-Pieniążek, Cz. Zgorzelski, Deutsches Polen Institut Darmstadt – Arkady, Warszawa 1993.

⁸² *Julian Tuwim, Utwory nieznanne. Ze zbiorów Tomasza Niewodniczańskiego w Bitburgu*, oprac. T. Januszewski, Wydawnictwo Wojciech Grochowalski, Łódź 1999.

Wierzyńskich do Rafała i Zofii z Jakubowskich Malczewskich. Nadto autograf wiersza Kazimierza Wierzyńskiego *Sekwana* (1939) oraz kilka fotografii Kazimierza Wierzyńskiego z różnych lat.

16.4. Archiwum Jarosława Iwaszkiewicza

W zbiorach Tomasza Niewodniczańskiego znajdują się fragmenty archiwum Jarosława Iwaszkiewicza, które obejmują⁸³: Papiery osobiste; Donosy, paszkwile; Bruliony i kopie listów do osób różnych; Korespondencja różna, Korespondencja różna L-Z, NN; Listy do Szymona Piotrowskiego z l. 1958–1972, bd; Szymon Piotrowski: Papiery osobiste i Korespondencja różna; Listy Jarosława Iwaszkiewicza do Jerzego Błęszyńskiego; Listy różnych do Jerzego Błęszyńskiego; Bruliony listów Jerzego Błęszyńskiego do różnych; Anna Iwaszkiewicz: Korespondencja; „Historia Stawiska”; Odpis protokołu z Walnego Zebrania ZLP oddziału warszawskiego w sprawie Melchiora Wańkowicza, 31 I 1966; Rostworowski Jan Stanisław, „Podróż bez guzików” maszynopis; Różne; Adam Mickiewicz: *Pan Tadeusz*, Warszawa 1939, druk.

16.5. Listy i zawiadomienia z niemieckich obozów koncentracyjnych

Szczególną wagę w zbiorach Tomasza Niewodniczańskiego mają listy i kartki pocztowe więźniów oraz zawiadomienia o śmierci więźniów z niemieckich obozów koncentracyjnych. Tomasz Niewodniczański przez lata kupował takie dokumenty w antykwariatach, jak również od rodzin więźniów obozów.

Listy z obozów koncentracyjnych obowiązkowo były krótkie i pisane po niemiecku. Kończyły się przymusowym dla każdego piszącego więźnia zdaniem: „Ich bin gesund und fühle mich wohl” („Jestem zdrowy/a i czuję się dobrze”).

Korespondencja więźniów, zgromadzona w zbiorach Tomasza Niewodniczańskiego, pochodzi od 171 więźniów z 10 „głównych” obozów koncentracyjnych: Auschwitz-Birkenau, Dachau, Mauthausen, Majdanek, Weimar-Buchenwald, Sachsenhausen, Hamburg-Neuengamme, Ravensbrück, Groß-Rosen, Leitmeritz. Wielu z korespondujących więźniów należało do inteligencji polskiej, np. profesorowie Uniwersytetu Jagiellońskiego uwięzieni w Sachsenhausen. Jeden z nich, profesor Roman Prawocheński, dziadek Tomasza Niewodniczańskiego, tuż po zwolnieniu z obozu dokładnie opisał typowy przebieg dnia w obozie w Sachsenhausen.

*

W 2009 r. Tomasz Niewodniczański zorganizował w Prüm w Niemczech wystawę listów z obozów koncentracyjnych, zatytułowaną „Ich bin gesund und

---

⁸³ Według spisu zrobionego przez dra Janusza Pezdę i przesłanego mi przez panią Marie-Luise Niewodniczańską w 2012 r.

fühle mich wohl..." Towarzyszył tej wystawie znakomicie opracowany katalog tego zbioru listów⁸⁴, zawierający ich fotokopie. W 2012 r. pani Marie-Luise Niewodniczańska napisała do mnie:

Mój Mąż przez długie lata nie chciał zrobić tej wystawy. Bo chciał budować mosty, a nie burzyć cienkich mostów wzajemnego porozumienia. Dopiero pod koniec swego życia zrobił wystawę w Prüm, a potem, przed jego śmiercią, ja urządziłam ją w Bitburgu.

16.6. Inne zespoły zbiorów

Zbiory Tomasza Niewodniczańskiego zawierają szereg innych zespołów, jak:

- pocztę z okresu powstania warszawskiego (1944);
- obwieszczenia władz hitlerowskich z murów Krakowa;
- zaświadczenia z Urzędu Bezpieczeństwa po wojnie;
- obwieszczenia komunistycznej władzy z okresu stanu wojennego;
- kolekcję znaczków poczty „Solidarność”;
- kompletny (do lat dwutysięcznych) zbiór polskich znaczków pocztowych, łącznie z pierwszym znaczkiem polskim (Królestwa Polskiego) z 1860 r.;
- polskie banknoty, obligacje, akcje itp.;
- dedykacje w książkach, wydawnictwach i dokumentach.

17. Depozyt Kolekcji *Imago Poloniae* w Zamku Królewskim w Warszawie

Ryc. 76, Ryc. 77, Ryc. 78, Ryc. 79, Ryc. 80, Ryc. 82 ukazują Tomasza Niewodniczańskiego w różnych sytuacjach w jego schyłkowych latach. Ryc. 81 pokazuje wnętrze oddzielnej biblioteki w Bitburgu, mieszczącej jego zbiory.

W końcowych latach życia Tomasz Niewodniczański zastanawiał się nad dalszymi losami swojej kolekcji. Rozwahał zdeponowanie jej w Berlinie w Bibliotece Państwowej Preußischer Kulturbesitz. Możliwy depozyt w Polsce uzależniał od zwrotu Republice Federalnej Niemiec przez Polskę zbiorów Biblioteki Pruskiej w Berlinie, tzw. Berlinki – kolekcji rękopisów, m.in. Goethego, partytur Beethovena, Mozarta, Bacha itp. – przy równoczesnym zwrocie Polsce przez Niemcy wszystkich odnalezionych obiektów kultury wywiezionych podczas II wojny światowej oraz po utworzeniu przez Niemcy fundacji na rzecz kultury polskiej. Mówił o tym na otwarciu wystawy *Imago Poloniae* w Warszawie 13 listopada 2002, a później w kilku wywiadach opublikowanych w polskiej prasie.

⁸⁴ „Ich bin gesund und fühle mich wohl..." Briefe polnischer Häftlinge aus den Konzentrationslagern. Katalog zur Ausstellung aus der Sammlung Thomas Niewodniczanski. Herausgeber Dr. Thomas Niewodniczanski, komentarz i wstęp Dorota Otwinowska, Februar 2009.

Marie-Luise Niewodniczańska była natomiast zdania, że „czas jeszcze nie dojrzał do takich wzajemnych transakcji, że wymiana wartościowych zabytków kultury niemieckiej i polskiej powinna być prowadzona dyskretnie, bez prasy, która często jest po jednej albo drugiej stronie – za albo przeciw – i często może zniszczyć dobre intencje”.

W 2008 r. Tomasz Niewodniczański przystał na wieczyste zdeponowanie swojej całej kolekcji dotyczącej Polski w Zamku Królewskim w Warszawie. W tej decyzji wielki był udział pani Marie-Luise Niewodniczańskiej, jak również ich synów. Pani Marie-Luise uważała, że Kolekcja *Imago Poloniae*, zgromadzona w Niemczech, z funduszy zarobionych przez jej męża w Niemczech, powinna znaleźć się w Warszawie, w Zamku Królewskim, zburzonym podczas II wojny światowej przez Niemców, a później odbudowanym przez Polaków.

Tomasz Niewodniczański wycofał się wtedy ze wstępnej umowy z Biblioteką Państwową w Berlinie. Formalnie państwo Niewodniczańscy podarowali tę kolekcję Niemiecko-Polskiej Fundacji Ochrony Zabytków Kultury, a Fundacja przekazała ją w depozyt do Zamku Królewskiego w Warszawie. Po śmierci pani Marie-Luise Niewodniczańskiej Niemiecko-Polska Fundacja Ochrony Zabytków Kultury ma podarować tę kolekcję Zamkowi Królewskiemu w Warszawie.

18 lutego 2009 podpisano formalną umowę o depozycie. Ze strony polskiej, w obecności Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego RP, podpisali ją: profesor Andrzej Rottermund, dyrektor Zamku Królewskiego w Warszawie, oraz profesor Andrzej Tomaszewski⁸⁵, prezes Polsko-Niemieckiej Fundacji Ochrony Zabytków Kultury. Ze strony niemieckiej umowę podpisał profesor Gottfried Kiesow⁸⁶, prezes Niemiecko-Polskiej Fundacji Ochrony Zabytków Kultury.

Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego RP, Bogdan Zdrojewski, powiedział po podpisaniu umowy o depozycie Kolekcji: „Kolekcja Niewodniczańskiego posiada ogromną wartość materialną i historyczną. [...] W tych dokumentach są zawarte emocje oraz dowody na potęgę państwa polskiego w różnych okresach historycznych, niezwykle istotne świadectwa naszej historii”.

W kwietniu 2009 Kolekcja *Imago Poloniae* Tomasza Niewodniczańskiego, pod nadzorem dra Kazimierza Kozicy, została przewieziona do Warszawy. W Zamku Królewskim oficjalnie nazwano ją „Kolekcja Tomasza Niewodniczańskiego”.

Wspomniałem już na początku artykułu, że 1 października 2009 Minister Bogdan Zdrojewski wręczył w Bitburgu Tomaszowi Niewodniczańskiemu i Marie-Luise Niewodniczańskiej medale Zasłużony Kulturze „Gloria Artis”. Tomasz był już bardzo chory. Pozostało mu wtedy trzy miesiące życia.

*

---

⁸⁵ Prof. Andrzej Tomaszewski, ur. 26 stycznia 1934, zmarł 25 października 2010 w Berlinie.

⁸⁶ Prof. Gottfried Kiesow, ur. 7 sierpnia 1931, zmarł 7 listopada 2011 w Wiesbaden.

14 czerwca 2010 – w odrestaurowanej Bibliotece Królewskiej Zamku Królewskiego w Warszawie – nastąpiło uroczyste otwarcie Gabinetu Rycin, Map, Dokumentów Historycznych i Rękopisów z Kolekcji Tomasza Niewodniczańskiego oraz Zbiorów Zamku Królewskiego w Warszawie, połączone z wystawą map i dokumentów z Kolekcji Tomasza Niewodniczańskiego. Bronisław Komorowski, wówczas Marszałek Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej, nadesłał specjalny list. Na uroczystości przemawiali prof. Marie-Luise Niewodniczańska (Ryc. 84, Ryc. 85) i prof. Andrzej Rottermund.

Pani Marie-Luise Niewodniczańska powiedziała (Ryc. 87) (po polsku) m.in.:

Dla mojego Męża zbieranie dokumentów z historii Polski było jak osobiste królestwo, jego świat zbieracza i historyka, do którego mieli dostęp tylko jego współpracownicy i wybrane osoby – przeważnie bardzo ciekawe osobowości z całego świata.

Każdy człowiek powinien znaleźć w życiu coś, co jest jego pasją, co go fascynuje, co staje się kręgosłupem jego życia. Dla mojego Męża była to historia. Przez jego zbiory ta historia żyła. Poświęcał tej pasji wszystkie swoje pieniądze i cały swój wolny czas. Zgromadził ogromną wiedzę – był nie tylko zbieraczem. Miał to wszystko w głowie – wiele informacji nie zostało, niestety, zapisane.

Pomyślałam sobie, że dla króla Stanisława jego gabinet rycin, biblioteka i kolekcja obrazów, architektki sprowadzeni do Warszawy z całej Europy, przyjaciele malarze i rzeźbiarze – to wszystko było wielką pasją króla, która dawała mu siłę wewnętrzną. Wyobrażam sobie, że przychodził tutaj wieczorami i cieszył się swoją kolekcją. Ta sala, Biblioteka Regia, jest pełna historii.

Co dla mnie jest tak ważne, to to, że ta piękna sala, ukształtowana przez architekta Merliniego, jest – wraz z Pałacem pod Błachą – jedyną salą całego Zamku, która ocalała podczas burzenia Zamku, bo służyła podczas drugiej wojny światowej jako „Munitionslager” okupantów.

Skarby z Bitburga będą tu umieszczone i opracowywane. Ludzie będą mogli zobaczyć przez szklaną ścianę pracujących tu fachowców. Ta cudowna sala będzie na pewno żyła, będzie miała swój udział w kształceniu młodych historyków i literatów, i wszystkich zainteresowanych historią i sztuką.

Jestem bardzo szczęśliwa, że dwa lata temu udało mi się przekonać mego Męża, aby jego zbiory poszły do Zamku Królewskiego⁸⁷, mimo że to, co było jego wielkim życzeniem co do „Berlinki”, jeszcze się nie spełniło. Uważam jednak, że najważniejsze jest to, że jego zbiory są tutaj, w tym fantastycznym miejscu. Jako sąsiedzi we wspólnej Europie – którzy chcą zostać partnerami, a nawet przyjaciółmi – musimy wspólnie znaleźć rozwiązanie w sprawie „Berlinki”, honorowe dla obu kulturalnych narodów⁸⁸.

⁸⁷ 16 czerwca 2010, na pytanie z sali po tu publikowanym wykładzie: „Jaka dokładnie część zbiorów Tomasza Niewodniczańskiego została przekazana w depozyt do Zamku Królewskiego w Warszawie?”, pani Marie-Luise Niewodniczańska odpowiedziała: „Poszły do Zamku Królewskiego mapy, druki i dokumenty, które mają coś do czynienia z Polską; nie tylko mapy Polski, ale mapy Litwy, mapy Ukrainy – tych ziem, które kiedyś należały do Polski”.

⁸⁸ Zapis z bezpośredniego nagrania przez Andrzeja Kobosa. Tekst tego przemówienia Marie-Luise Niewodniczańskiej nie był wcześniej publikowany.

18. O książkach dotyczących historii kartografii Polski

W ostatniej części tego artykułu chciałbym wrócić do historii kartografii (ziem Rzeczypospolitej przede wszystkim) i roli, jaką w jej badaniu odegrał Tomasz Niewodniczański.

Najpierw słów kilka o syntezie – a raczej jej braku – historii kartografii polskiej. Bez ryzyka można powiedzieć, że – poza mniej lub bardziej szczegółowymi katalogami wystaw lub kilku zbiorów (kolekcji) – nie ma książki traktującej wyczerpująco o historii kartografii ziem Polski.

Na szczególną uwagę zasługuje jednak książka historyka-mediewisty Karola Buczka (1902–1983) *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku*⁸⁹ – chociaż niewyczerpująca – napisana po jego wyjściu z długoletniego więzienia za działalność w powojennej konspiracji WiN. Do polskiego wydania dołączone są wielkoformatowe czarno-białe reprodukcje, w tym kopie faksymiliów fragmentów mapy Wapowskiego, odnalezionych w 1931 r., o których wspomniałem już w rozdziale 5. W 1979 r., w Amsterdamie, ukazało się wydanie tej książki Buczka po angielsku⁹⁰.

Po angielsku wydany został katalog kolekcji Malinowskich (por. przypis 15), opublikowany w Londynie w kilku zeszytach „The Map Collectors’ Circle”. Jak wspomniałem, kolekcję Malinowskich zakupił później Tomasz Niewodniczański.

Jako przykład słabej obecności historii kartografii Polski we współczesnych syntezach i monografiach o historii kartografii powiem, że w monumentalnym dziele *The History of Cartography* (por. przypis 27) wydawanym od roku 1987, w części 2 tomu 3 (2007), w rozdziale „Renaissance Cartography in East-Central Europe ca. 1450–1650”, napisanym przez Zsolta G. Toröka, kartografii Polski poświęcone jest niewiele miejsca. Zacytowana jednak jest praca (por. przypis 40) Tomasza Niewodniczańskiego o stanie drugim mapy Grodeckiego, odkrytym w 1985 r. podczas zorganizowanej przez niego kwerendy w The Houghton Library, Harvard University.

19. Tomasz Niewodniczański – historyk kartografii

Należy spojrzeć na Tomasza Niewodniczańskiego jako na historyka kartografii.

---

⁸⁹ K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku*, Ossolineum, Wrocław 1963. *Notabene*, Karol Buczek był w latach trzydziestych autorem wielu publikacji o historii kartografii polskiej, głównie o mapach tworzonych dawniej w Rzeczypospolitej.

⁹⁰ K. Buczek, *The History of Polish Cartography: from the 15th to the 18th century*, translated by A. Potocki, Meridian Publishing Company, Amsterdam 1979.

Sam fakt, że Tomasz Niewodniczański zebrał ogromny zasób dawnych, niekiedy zupełnie unikatowych map ziem Polski (historycznej), stwarzając scalony, niepowtarzalny ich zbiór – który od 2009 r. znajduje się w Zamku Królewskim w Warszawie – jest wydarzeniem trwałej i ogromnej wagi dla historii kartografii Polski. W Collection M.-L. Niewodniczańska w Bitburgu pozostały dawne atlasy i mapy innych rejonów świata – to także jest istotne dla badań naukowych w historii kartografii powszechnej.

*

W 1977 r. Tomasz Niewodniczański rozpoczął pracę nad swoim projektem katalogu *Imago Poloniae*, opartego – rzecz prosta – na jego zbiorach, ale zawierającego opracowania możliwie w s z y s t k i c h wydań map Polski, wszystkich ich stanów, z genealogicznymi ciągami rozwojowymi w okresach 100–200-letnich, wywodzącymi się każdy z jakiejś wzorcowej (różnej w każdym genealogicznym ciągu) wczesnej mapy; z pokrewieństwami map, ich „dziedzicznością”, z różnicami kartograficznymi, z błędami, poprawkami w następnych wydaniach itp. Według Tomasza, taki katalog powinien zawierać nie tylko spis map i geograficzno-kartograficzną analizę i komentarz, ale i ich genealogię. To pomogłoby wyjaśnić ważny problem: jak poszczególni wydawcy map wykorzystywali informację od poprzednich kartografów oraz jak ich wiedza była kopiowana przez ich następców. Tomasz Niewodniczański, dr Peter Heinrich Meurer i dr Bogusław Krassowski wymyślili wtedy cały schemat tego katalogu, który miał być napisany po angielsku. To ostatnie było bardzo istotne, bo w szerokiej literaturze, głównie anglojęzycznej, dotyczącej historii kartografii, bardzo niewiele można znaleźć o kartografii ziem polskich. Ważnym elementem było to, że Tomasz Niewodniczański zorganizował sponsorowaną przez siebie kwerendę map Polski w licznych bibliotekach na świecie. Przykładowo, *Cosmographiae* Münstera przejrzano w 17 wydaniach. W 1985 r. Tomasz napisał do mnie: „przeprowadzona kwerenda objęła 104 zbiory światowe do 16 z 20 rozdziałów projektowanego katalogu”. W późniejszych latach kwerenda ta została rozszerzona na dalsze biblioteki w wielu krajach.

Każda mapa ze zbioru Tomasza Niewodniczańskiego lub jakiejś biblioteki była analizowana, aby określić jej dokładność geograficzno-kartograficzną oraz to, czy sama jest początkową – wzorcową – mapą jakiejś grupy (lub podgrupy) map, czy jedną z późniejszych, kopiowanych wersji jakiejś innej wzorcowej mapy. Najłatwiej było identyfikować i analizować pojawienie się albo poprawianie kartograficznych błędów, jak np. nieprawdziwy bieg rzeki albo błędne położenie lub pisownia nazwy miejscowości. Te często poprawiano w następnych wydaniach (stanach) mapy. Obecność małych defektów na płycie miedziorytowej – jak jej pęknięcia lub wydrapania na niej – była podstawą do ustalenia chronologii kilku czy kilkunastu, kolejnych stanów map, a nawet wydedukowania, iż

musiał kiedyś istnieć jakiś wcześniejszy albo pośredni stan danej mapy (zresztą niekiedy później znajdujący w antykwariatach, na aukcjach lub u innych kolekcjonerów). Z biegiem używania płyty i z liczbą odbitych z niej map, rozmiary wydrapań czy pęknięć na płycie powiększały się.

Dodam, że Tomasz Niewodniczański wygłosił wykład o metodologii opracowania pierwotnej wersji zbiorczego katalogu *Imago Poloniae* na 12th International Conference on the History of Cartography w 1987 r. w Paryżu⁹¹. W tym właśnie wykładzie omówił powyżej naszkicowane szczegóły analizowania stanów map.

*

Pracownia Tomasza Niewodniczańskiego, najpierw na poddaszu jednego z domów rodziny Simonów z 1742 r., naprzeciwko starego browaru w Bitburgu-Nord, oraz zadziwiająco skromny dom państwa Niewodniczańskich w dzielnicy *middle class* Bitburga, a od 1990 r. wybudowana w ogrodzie przy domu biblioteka, wg projektu Marie-Luise Niewodniczańskiej, z pomieszczeniem na zbiory i paroma pracownikami (Ryc. 81), stały się centrum badań nad historią kartografii nie tylko Polski – badań sponsorowanych przez Tomasza Niewodniczańskiego. Na Zachodzie – szczególnie po wspomnianej tu w rozdziale 2 wizycie historyków kartografii i kolekcjonerów z Brukseli w 2005 r. – nazywano kolekcję map i sztychów oraz bibliotekę Tomasza Niewodniczańskiego w Bitburgu „a research centre for the history of cartography” albo „capella cartographiae”. Tomasz Niewodniczański jeździł do Polski i do różnych miast Europy na konferencje dotyczące historii kartografii.

Tomasz Niewodniczański przez wiele lat zatrudniał „pełnoetatowego” współpracownika przy mapach. Najpierw był to dr Peter Heinrich Meurer, teraz znany i doświadczony historyk kartografii, a później dr Kazimierz Kozica z Polski, który przez szereg lat mieszkał w Bitburgu. Od początku współpracowali z Tomaszem i przyjeżdżali do Bitburga naukowcy z Polski, pracujący nad historią kartografii lub archiwaliści. Wymienię tutaj tylko niektórych: nieżyjącego od 1987 r. Bogusława Krassowskiego, Stanisława Peliwę, Lucynę Szaniawską, Piotra Gałęzowskiego, a później Janusza Pezdę i Macieja Zdanka.

W wyniku pobytów i badań w Bitburgu różnych osób ukazywały się ich rozmaite analityczne publikacje z historii kartografii polskiej, m.in. na Uniwersytetach: Warszawskim, Wrocławskim i Mikołaja Kopernika w Toruniu.

Tomasz Niewodniczański poddawał fachowej konserwacji te obiekty ze swoich zbiorów, które tego wymagały. Przez długie lata w okresie letnim zapraszał do Bitburga konserwatorkę papieru z Warszawy: panią Ewę Ważyńską, a później jej córkę, panią Joannę Ważyńską.

⁹¹ T. Niewodniczański, *Imago Poloniae – Some comments on the methodology and arrangements*, 12th International Conference on the History of Cartography, Paris, 7–12 September 1987. Nieopublikowane (rękopis w moim posiadaniu – AMK) (Por. również: <http://cartography.geog.uu.nl/ichc/1987.html>).

Ilustracje

Ryc. 1. Tomasz Niewodniczański, Bitburg, maj 1989. (Fot. Andrzej Kobos)

Ryc. 2. Marie-Luise i Tomasz Niewodniczański ze sztychem Damaszku Brauna i Hogenberga (Kolonja 1575), Bitburg, 1.10.2005. (Fot. Geofan Schwarz)

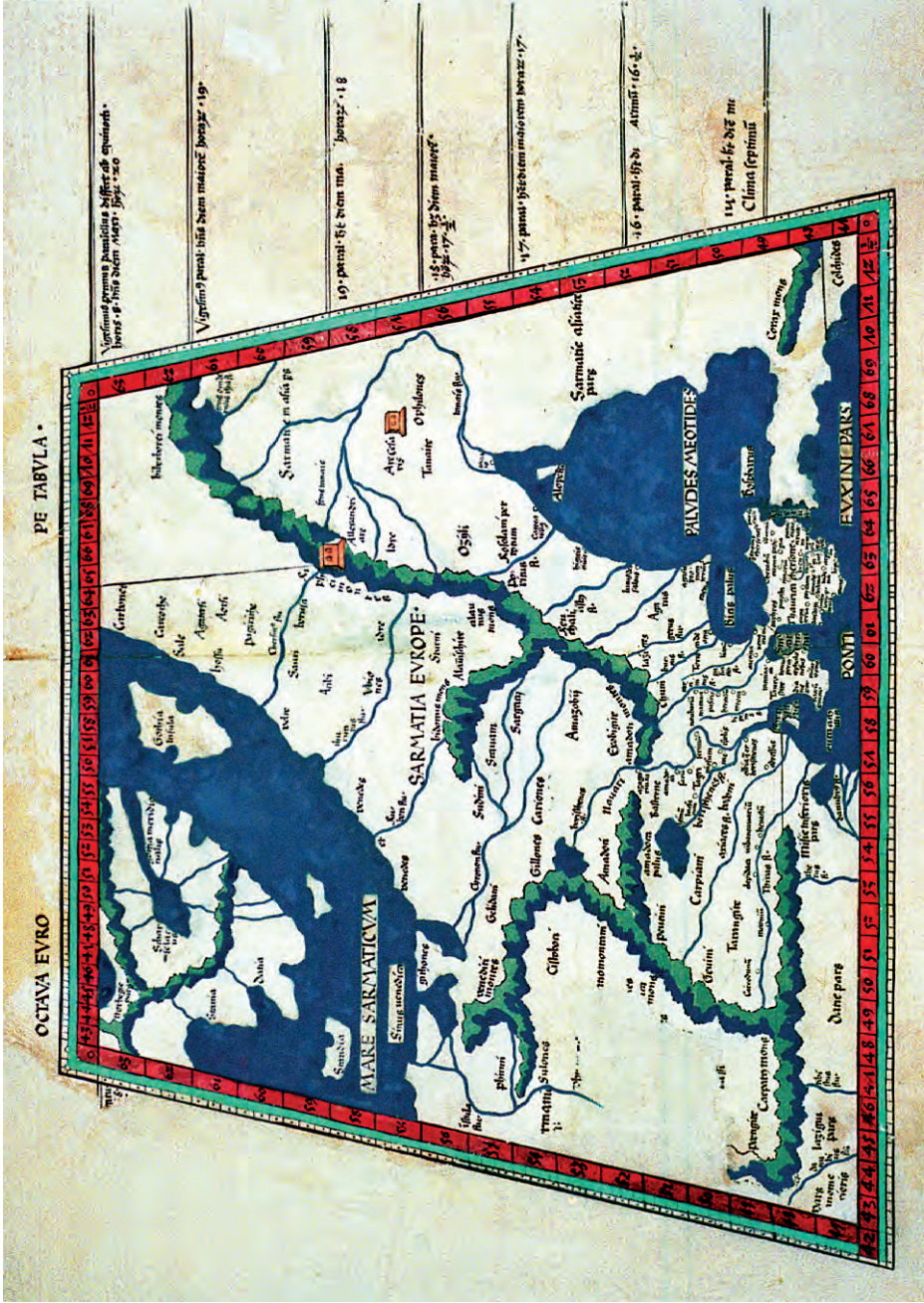

Ryc. 4. Mapa świata, [z:] *Claudii Ptolemaei Geographiae...*, Ulim 1482; rytownik: Johannes Schnitzer; wydawca: Lienhart Holle. Drzeworyt, kolorowany w epoce, 40 × 55 cm. (Collection M.-L. Niewodniczanska)

Ryc. 5. Marcus Beneventanus (i Bernard Wapowski): TABVLA MODERNA POLONIE VNGARIE BOEMIE GERMANIE RVSSIE LITHVANIE, [z:] *Claudii Ptolemaei Geographiae...*, Rzym 1507. Miedzioryt, kolorowany w epoce, 38,5 × 52 cm. (Kolekcja T. Niewodniczańskiego, dep. Zamek Królewski w Warszawie)

Ryc. 6. Martin Waldseemüller: Mapa Europy (tzw. Europa VIII), [z.] Claudii Ptolemaei Geographiae..., Strasburg 1513. Drzeworyt, kolorowany w epoce. (Collection M.-L. Niewodniczanska)

24 8 7
1 2 3 4
45 44 43

Ryc. 7. Lorenz Fries: Mapa Węgier, Polski, Prus i Wołoszczyzny; wydanie mapy Waldseemüllera z 1513, [z:] *Claudii Ptolemaei Geographicae enarrationis...*, Strasburg 1522. Drzeworyt, 27,5 × 36,5 cm. (Kolekcja T. Niewodniczanskiego, dep. Zamek Królewski w Warszawie)

Ryc. 8. Wizerunek władcy, z mapy Węgier, Polski, Rusi, Prus i Wołoszczyzny, [z:] *Claudii Ptolemaei Geographicae enarrationis...*, Strasburg 1525. Drzeworyt. Powiększenie. (Collection M.-L. Niewodniczańska)

Ryc. 9. Rewers (lewa strona) mapy Węgier, Polski, Rusi, Prus i Wołoszczyzny, [z:] *Claudii Ptolemaei Geographicae enarrationis...*, Lorenz Fries, Strasburg 1525. Tekst, autorstwa Bilibalda Pirckheimera, obramowany ornamentami, podpisanymi „IH” (na prawej stronie), przypisywanymi Hansowi Holbeinowi. (Collection M.-L. Niewodniczańska)

Ryc. 10. George Lily i Michele Tramezzino: Mapa Niemiec i krajów przyległych, Rzym (Wenecja?) 1553. Miedzioryt, 47 × 72 cm. (Collection M.-L. Niewodniczańska)

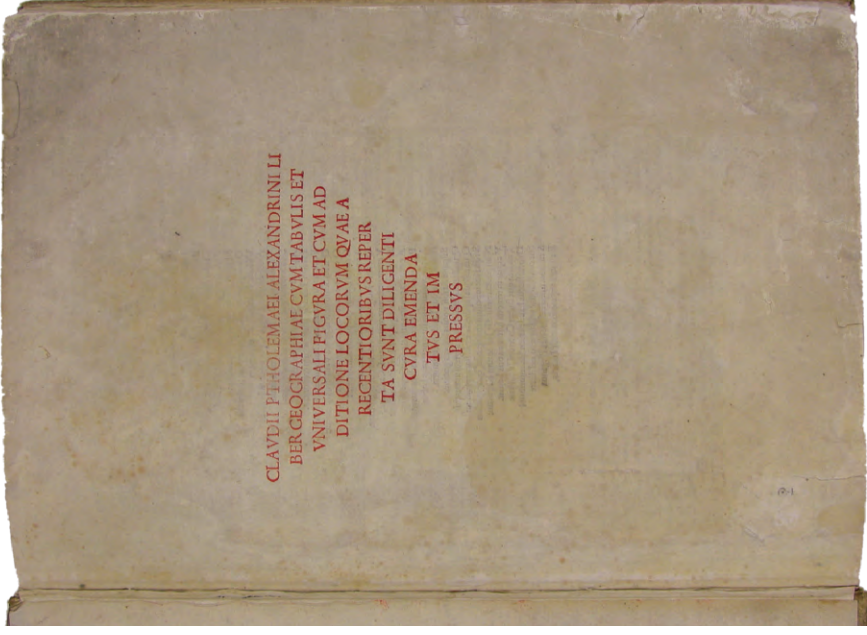
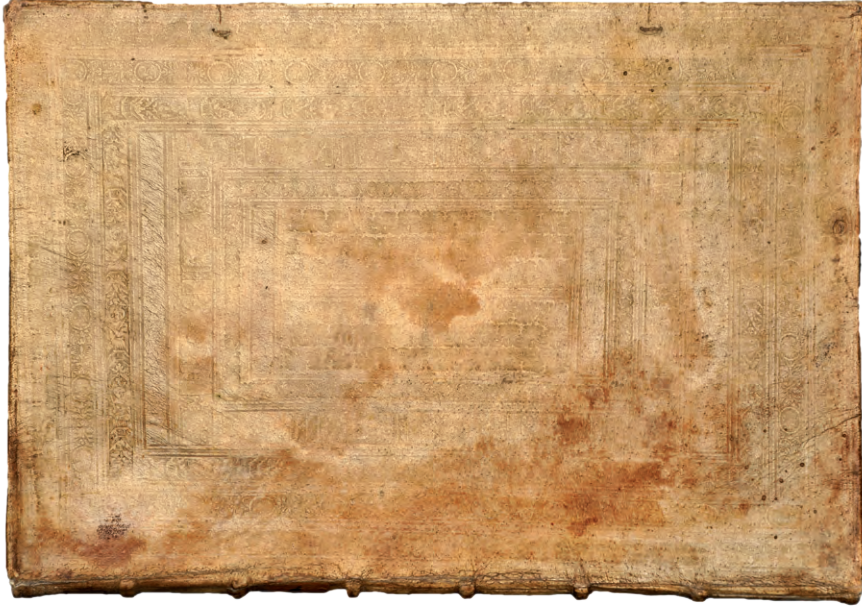
Ryc. 11. Hieronymus Cock: POLONIAE RECENS DESCRIPTIO, Antwerpia 1566. Miedzioryt, 39,5 × 50,5 cm, druk ulotny. Znanе są dwa egzemplarze tej mapy: w Bibliothèquе l’Arsenal, Paris, i Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel (odbitka kserograficzna z tej ostatniej, za pośrednictwem Tomaszа Niewodniczańskiego, 1985)

Ryc. 12. Johannes Ruysch: Mapa świata, [w:] *Claudii Ptolemaei Geographiae...*; wydawcy: Marcus Beneventanus, Joannes Cota; drukarze: Bernardinus Venetus, Evangelista Tosino, Rzym 1508. (Collection M.-L. Niewodniczańska)

Ryc. 14a – Ryc. 14b. *Claudii Ptolemaei Geographiae...*, wydawca: Bernardus Sylvanus; drukarz: Jacobus Pentius de Leucho, Wenecja 1511. Oryginalna oprawa (a) i strona tytułowa (b). Wydanie zawiera 28 map drzeworytowych, druk dwukolorowy: czarny i czerwony, mapy kolorowane oryginalnie. (Collection M.-L. Niewodniczańska)

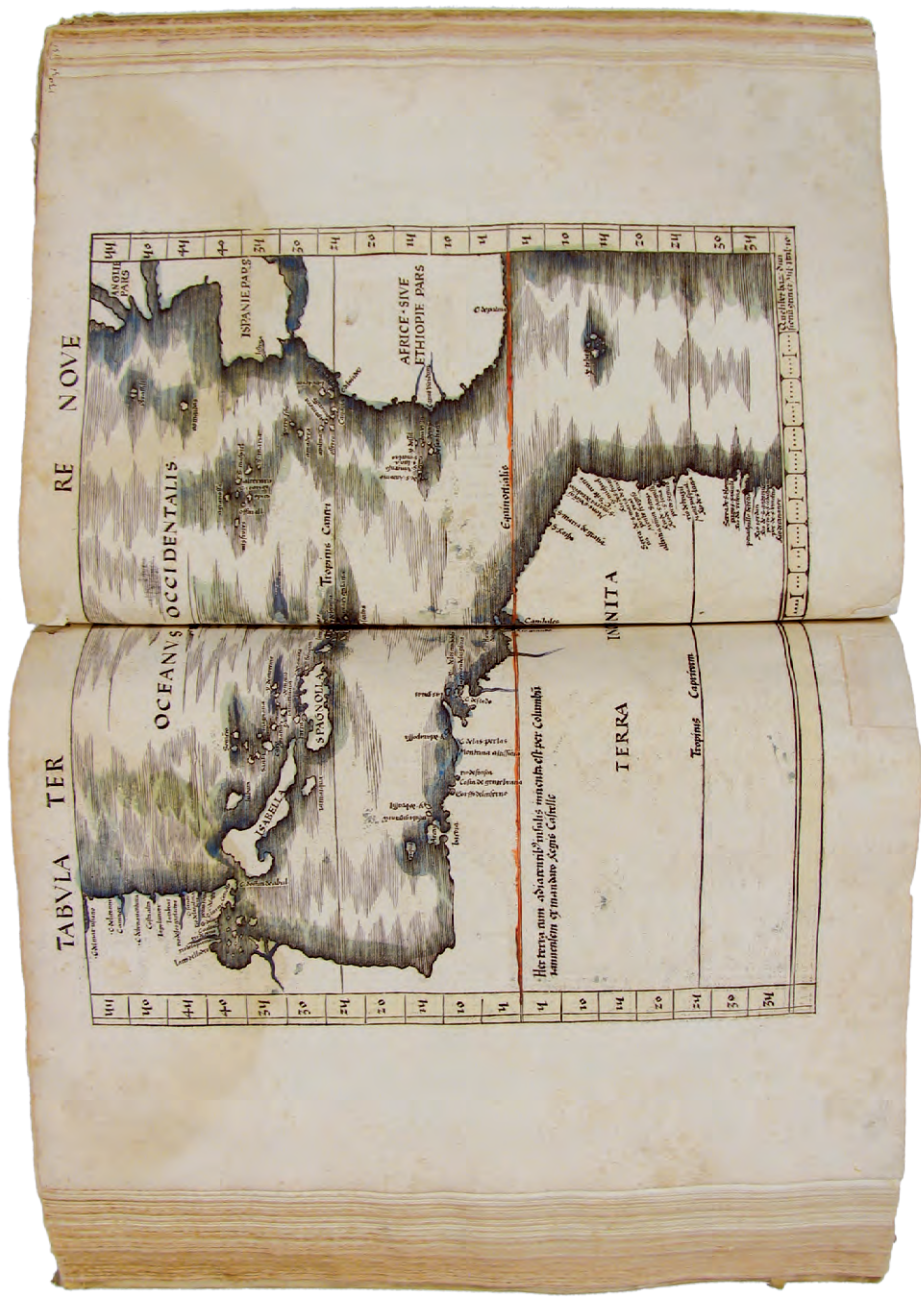

Ryc. 17. Martin Waldseemüller: Mapa zamieszkanego (oikumene) świata, [w:] *Claudii Ptolemei Geographiae...*, Strasburg 1513. (Collection M.-L. Niewodniczańska)

Ryc. 18. Martin Waldseemüller: TABVLA MODERNA SARMATIE EVR SIVE VNGARIE POLONIE RVSSIE PRVSSIE ET VALACHIE, [w:] *Claudii Ptolemaei Geographiae...*, Strasburg 1513. (Collection M.-L. Niewodniczańska)

Ryc. 19. Martin Waldseemüller: TABVLA TERRE NOVE, [w:] Claudii Ptolemaei Geographiae..., Strasburg 1513. (Collection M.-L. Niewodniczańska)

Ryc. 20. *Claudii Ptolemaei Geographicae Enarrationis...*; wydawcy: Bilibald Pirckheimer i Joannis de Regiomontanus; drukarz: Joannes Grüninger, Strasburg 1525. Strona tytułowa. (Collection M.-L. Niewodniczańska)

Ryc. 21. Lorenz Fries: Mapa zamieszkanego (*oikumene*) świata, [w:] *Claudii Ptolemaei Geographicae Enarrationis...*; wydawcy: Bilibald Pirckheimer i Joannis de Regiomontanus, Strasburg 1525. (Collection M.-L. Niewodniczańska)

Ryc. 22. Abraham Ortelius: THEATRVM ORBIS TERRARVM...; wydawca: Joan Baptist Vrients, Antwerpia 1603; tomy I i II (kolejne wydanie łańciskie z „Paregon”). Alegoryczna strona tytułowa. Wydanie zawiera 155 map miedziorytowych (wliczając strony tytułowe i dedykację Filipowi II hiszpańskiemu), kolorowanych oryginalnie. Format 45,5 × 56,5 cm. (Collection M.-L. Niewodniczańska)

Ryc. 23. Portret Abrahama Orteliusa; rytownik Filipus Galle (prawdopodobnie wg portretu Orteliusa przez Adriaena Thomasz. Key z lat 1570.). Zamieszczony w *Theatrum Orbis Terrarum* od wydania Plantina, Antwerpia 1579. Z wydania *Theatrum...*: Joan Baptist Vrients, Antwerpia 1603. Miedzioryt, kolorowany oryginalnie. (Collection M.-L. Niewodniczańska)

Ryc. 24. Abraham Ortelius: TYPVS ORBIS TERRARVM, mapa świata, [w:] *Theatrum Orbis Terrarum*...; wydawca: Joan Baptist Vrients, Antwerpia 1603. Miedzioryt, kolorowany oryginalnie. (Collection M.-L. Niewodniczanska). *Notabene*: wczesne wydania *Theatrum*..., od 1570, zawierają początkową wersję tej mapy (m.in. kształt Ameryki Południowej jest inny)

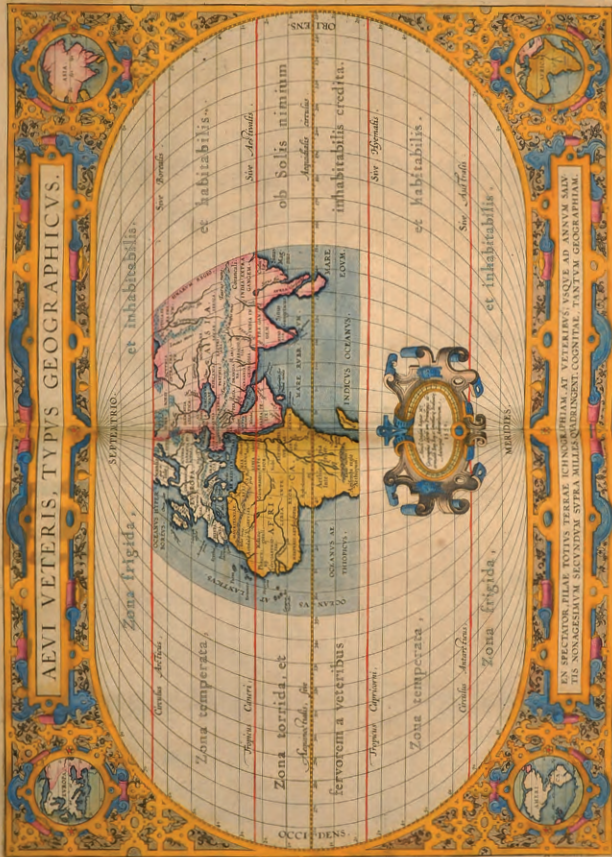
Ryc. 25. Abraham Ortelius: EVROPAE, [w:] *Theatrum Orbis Terrarum*. ...; wydawca: Ioan Baptist Vrients, Antwerpia 1603. Miedzioryt, kolorowany oryginalnie. (Collection M.-L. Niewodniczanska)

Ryc. 26. Abraham Ortelius (na podstawie mapy Wacława Grodeckiego): POLONIAE / *fnitimarumque / locorum descrip-
 / tio Auctore / WENCESLAO GODRECCIO / Polono, [z.] Theatrum Orbis Terrarum, Antwerpia 1570. Miedzioryt,
 kolorowany w epoce, 37 × 49,5 cm. (Kolekcja T. Niewodniczańskiego, dep. Zamek Królewski w Warszawie)*

Ryc. 27. Abraham Ortelius: ROMANI IMPERII IMAGO, [w:] *Theatrum Orbis Terrarum...* t. II, *Parergon*; wydawca: Joan Baptist Vrients, Antwerpia 1603. Miedzioryt, kolorowany oryginalnie. (Collection M.-L. Niewodniczańska)

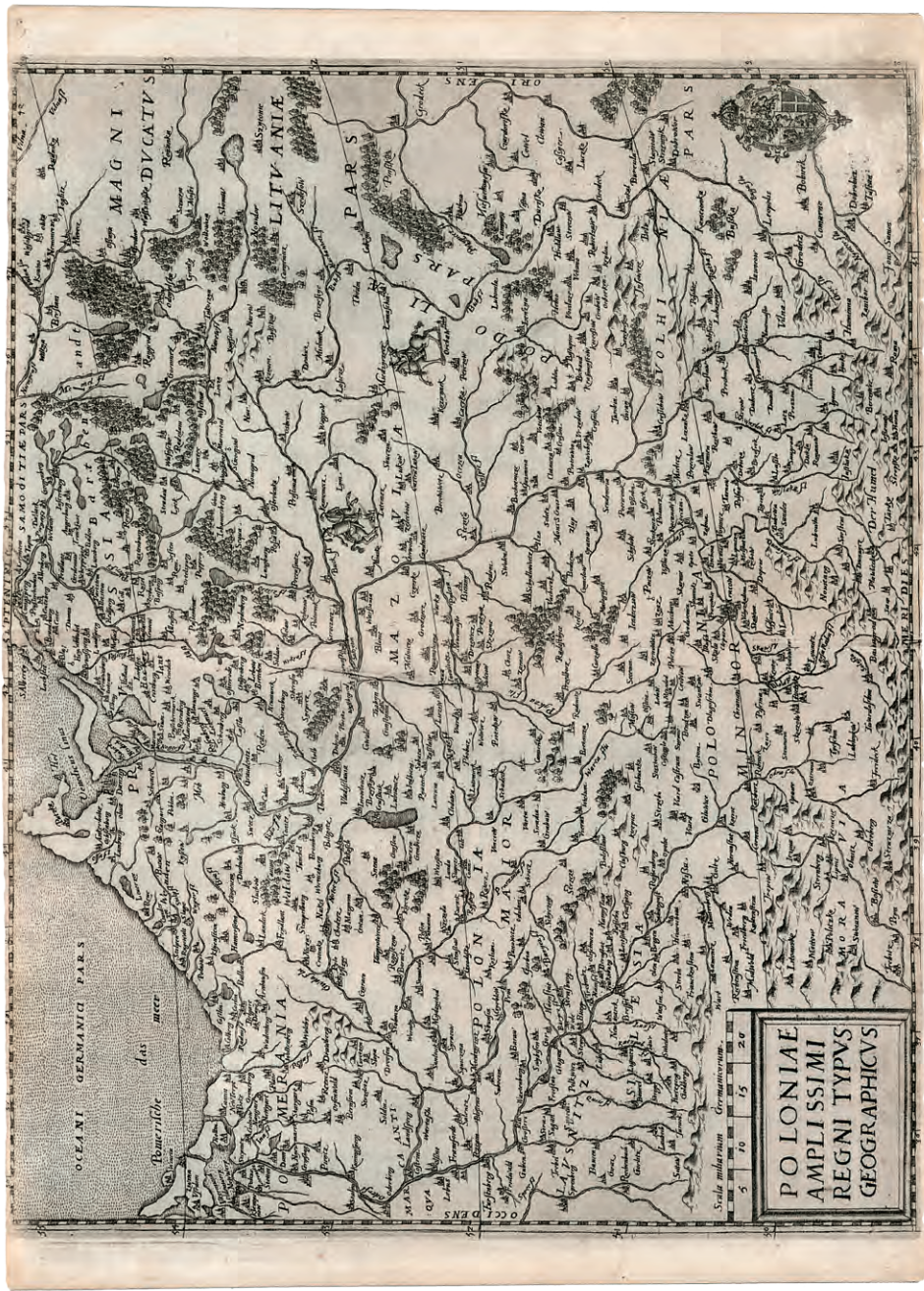

Ryc. 28. Abraham Ortelius: Aevi Veteris Typus Geographicus, mapa zamieszkanego (oikumene) świata, [w:] *Theatrum Orbis Terrarum*... t. II, *Parergon*; wydawca: Ioan Baptist Vrients, Antwerpia 1603. Miedzioryt, kolorowany oryginalnie. (Collection M.-L. Niewodniczańska)

Ryc. 29. Gerardus de Jode: SPECVLVM ORBIS TERRARVM..., Antwerpia 1578.
Alegoryczno-zodiakalna strona tytułowa (do 2012, Collection M.-L. Niewodniczańska)

Ryc. 30. Gerardus de Jode: POLONIAE AMPLISSIMI REGNI TYPVS GEOGRAPHICVS..., Antwerpia 1573 (odbitka przed wydaniem *Speculum Orbis Terrarum*). Miedzioryt, 38,5 × 49,5 cm. (Kolekcja T. Niewodniczańskiego, dep. Zamek Królewski w Warszawie)

Ryc. 31. Gerardus de Jode: VNIVERSI ORBIS SEV TERRENI GLO: / BI IN PLANO EFFIGIES, [w:] *Speculum Orbis Terrarum*, Antwerpia 1578. Miedzioryt, kolorowany oryginalnie. (Collection M.-L. Niewodniczanska)

Ryc. 33. Gerardus de Jode: POLONIAE AMPLISSIMI REGNI TYPVS GEOGRAPHICVS..., [w:] *Speculum Orbis Terrarum*, Antwerpia 1578. Miedzioryt, kolorowany oryginalnie. (Collection M.-L. Niewodniczańska)

Ryc. 34. Gerardus de Jode: GERMANIA / vniuersa, Europa totius / Regno longe florentissima, / per Heilrichum Zellium / elucubrata, ac denuo recognita / excusa Antverpiae per / Gerardum de Iode, [w:] *Speculum Orbis Terrarum*, Antwerpia 1578. Miedzioryt, kolorowany oryginalnie. (Collection M.-L. Niewodniczańska)

Ryc. 35. Gerardus de Jode: SAXONVM REGIONIS QVATENVS EIVS GENTIS IMPERIVM NOMENQVE, [w:] *Speculum Orbis Terrarum* Antwerpia, 1578. Miedzioryt, kolorowany oryginalnie. (Collection M.-L. Niewodniczańska)

Ryc. 36a. Gerardus de Jode: POLONIAE AMPLISSIMI REGNI . . . TYPVS GEOGRAPHICVS..., druk ulotny, Antwerpia 1576. (Fotokopia mapy ze zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie)

Ryc. 36b. Stefan Batory z kartusza mapy Polski Gerarda de Jode, Antwerpia 1576. (Fotokopia ze zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie)

Ryc. 37. Cornelis de Jode: POLONIAE AMPLISSIMI REGNI TYPVS GEOGRAPHICVS.... Antwerpia 1593 (stan drugi mapy Gerardusa de Jode, wydany przez Cornelisa de Jode). Miedzioryt, kolorowany w epoce, 38,5 × 49,5 cm. (Kolekcja T. Niewodniczańskiego, dep. Zamek Królewski w Warszawie)

Ryc. 38. Gerardus Mercator: ATLAS SIVE COSMOGRAPHICÆ MEDITATIONES DE FABRICA MVNDI ET FABRICATI FIGVRA...; wydawca: Rumold Mercator, Duisburg 1595. Strona tytułowa. Atlas zawiera 109 map międzyrytowych, kolorowanych oryginalnie. (Collection M.-L. Niewodniczańska)

Ryc. 39. Gerardus Mercator: ATLANTIS Pars altera. GEOGRAPHIA NOVA Totius Mvndi; wydawca: Rumold Mercator, Duisburg 1595. Strona tytułowa części drugiej atlasu, z postaciami Marinosa z Tyru i Ptolemaeus. (Collection M.-L. Niewodniczańska)

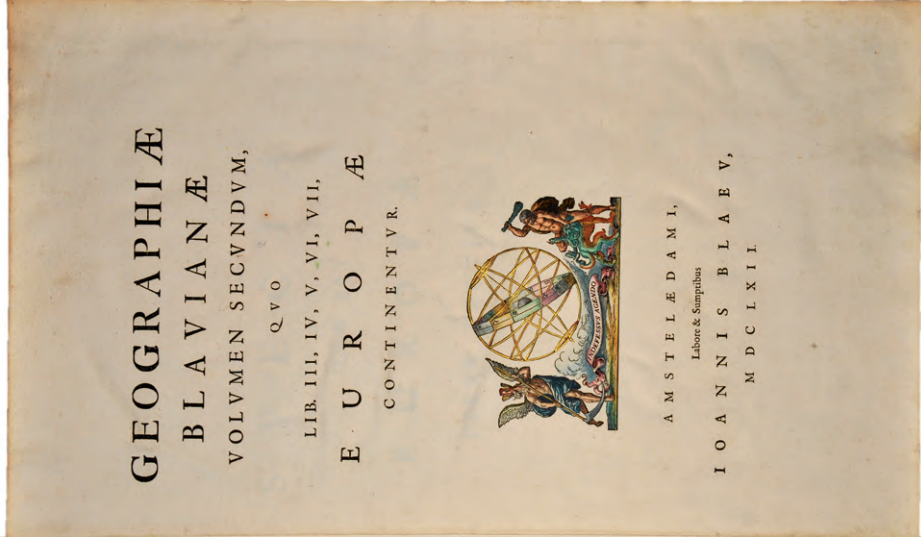
Ryc. 40. Gerardus Mercator: ORBIS TERRAE COMPENDIOSA DESCRIPTIO, [w:] *Atlas sive Cosmographicae Meditationes de Fabrica Mundi et Fabricati Figura*..., Duisburg 1595. Miedzioryt, kolorowany oryginalnie. (Collection M.-L. Niewodniczańska)

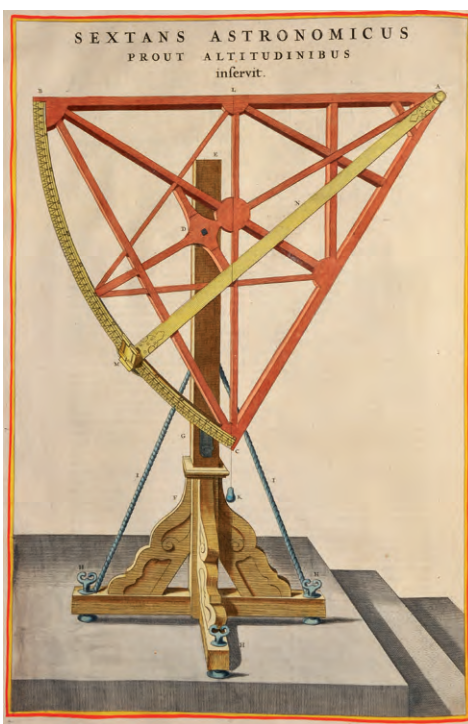
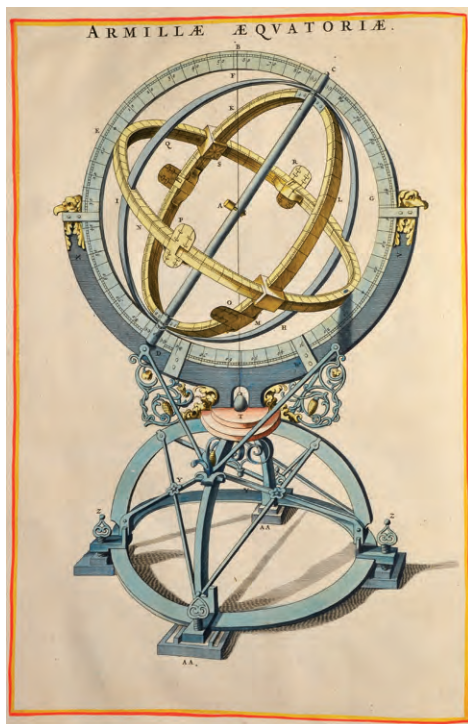
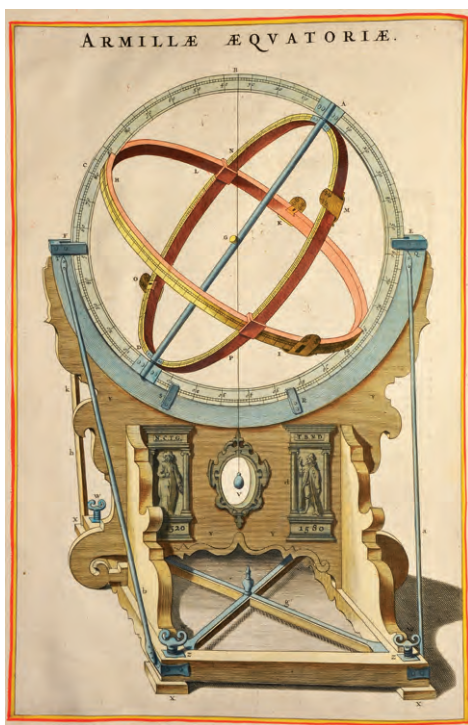
Ryc. 41. Gerardus Mercator: EVROPA, [w:] Atlas sive Cosmographice Meditationes de Fabrica Mundi et Fabricati Figura..., Duisburg 1595. Miedzioryt, kolorowany oryginalnie. (Collection M.-L. Niewodniczańska)

Ryc. 42. Gerardus Mercator: GERMANIA, [w:] Atlas sive Cosmographicae Meditationes de Fabrica Mundi et Fabricati Figura..., Duisburg 1595. Miedzioryt, kolorowany oryginalnie. (Collection M.-L. Niewodniczańska)

Ryc. 43a – Ryc. 43b. Joan Blaeu: *Geographiae Blavianae volumen secundum*, Amsterdam 1662. Frontispis (a) i strona tytułowa (b).
 (Collection M.-L. Niewodniczańska)

Ryc. 44a – Ryc. 44d. EFFIGIES TYCHONIS BRAHE...., 1587, [w:] Joan Blaeu, *Geographiae Blaviana* volumen secundum, Amsterdam 1662. Miedzioryty, kolorowane oryginalnie. (Collection M.-L. Niewodniczańska)

Ryc. 45. Niektóre atlasy ze zbiorów Tomasza Niewodniczańskiego, Bitburg, 1989. (Fot. Andrzej Kobos)

Ryc. 46. Willem Janszoon Blaeu: Globus ziemski, stan trzeci, Amsterdam, po 1621. Ø 34 cm. (Collection M.-L. Niewodniczańska)

Ryc. 48. Stanisław Pacholowiecki: Mapa Księstwa Polockiego z czasów wojen króla Stefana Batorego z Moskwą, Rzym 1580. Miedzioryt, 32,5 × 42 cm. (Kolekcja T. Niewodniczanskiego, dep. Zamek Królewski w Warszawie)

Ryc. 49. Franciszek Florian Czaki: Mapa Starostwa Spiskiego, ok. 1762; rytownik: Friedrich Hampe, Elbląg. Miedziozryt, kolorowany w epoce, 44 × 56 cm. (Kolekcja T. Niewodniczańskiego, dep. Zamek Królewski w Warszawie)

Ryc. 50. Willem Janszoon Blaeu: EVROPA recens descripta, Amsterdam 1617 (stan czwarty, 1662). Miedzioryt, kolorowany oryginalnie, 41 × 55,5 cm. (Collection M.-L. Niewodniczanska)

Ryc. 52. Claes Janszoon Visscher: Hac Tabula Nova POLONIAE et SILESIAE..., Amsterdam 1630. Miedzioryt, kolorowany w epoce, 46,5 × 53 cm. (Kolekcja T. Niewodniczańskiego, dep. Zamek Królewski w Warszawie)

Ryc. 53. Willem Janszoon Blaeu: POLONIA Regnum et SILESIA Ducatus, Amsterdam 1634, [w:] *Geographiae Blaviane volumen secundum*, Amsterdam 1662. (Collection M.-L. Niewodniczańska)

Ryc. 54. John Speed: A NEWE MAPE of POLAND, Londyn 1626 (stan pierwszy). Miedzioryt, kolorowany w epoce, 41,5 × 56,5 cm. (Kolekcja T. Niewodniczanskiego, dep. Zamek Królewski w Warszawie)

Ryc. 55. Henricus Hondius: POLONIAE Nova et Aevrata Descriptio. Amsterdam 1638. Miedzioryt, kolorowany w epoce, 38,5 × 50 cm. (Kolekcja T. Niewodniczańskiego, dep. Zamek Królewski w Warszawie)

Ryc. 56. Joannes Janssonius: NOVISSIMA POLONIE REGNI Descriptio, Amsterdam 1650. Miedzioryt, kolorowany w epoce, 43 × 53,5 cm. (Kolekcja T. Niewodniczanskiego, dep. Zamek Królewski w Warszawie)

Ryc. 57. Huych Allard: Nova totius REGNI POLONIE, MAGNI DUCATUS LITHUANIE cum suis PALATINATIBUS ac CONFINIIS, Amsterdam ok. 1655. Miedzioryt, kolorowany w epoce, 43 × 53,5 cm. (Kolekcja T. Niewodniczańskiego, dep. Zamek Królewski w Warszawie)

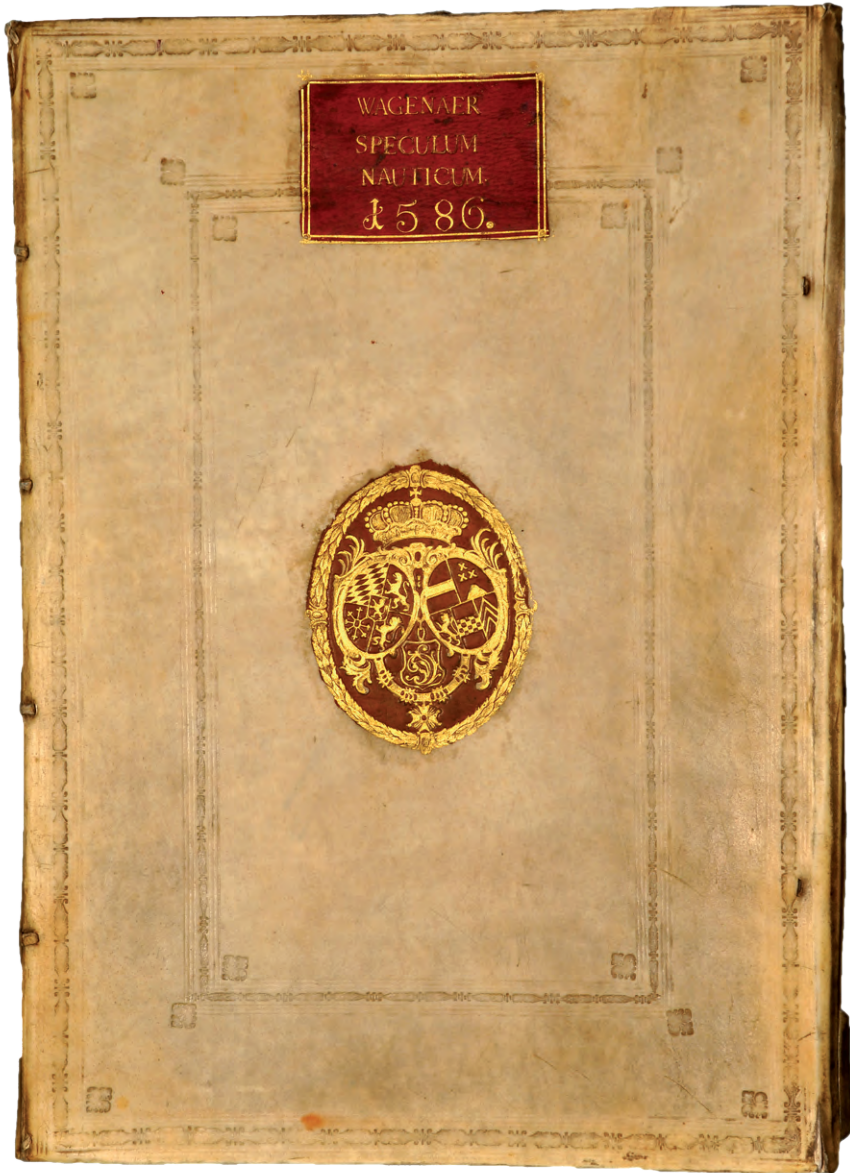
Ryc. 58. Carel Allard: REGNI POLONIAE, MAGNI DUCATUS LITHUANIAE..., Amsterdam 1697. Miedzioryt, kolorowany w epoce, 50 × 58,5 cm. (Kolekcja T. Niewodniczańskiego, dep. Zamek Królewski w Warszawie)

Ryc. 59. Jacobus Russus (Giacopo Russo): portolan Morza Śródziemnego i Morza Czarnego oraz wybrzeża Atlantyku od Szkocji po zachodnią Afrykę, Mesyna 1588. Pergamin, malowany ręcznie, 69,3 × 92,4 (110,4) cm. (Collection M.-L. Niewodniczańska)

Ryc. 60. Thomas Lan[et]jon: portulan Morza Bałtyckiego i Morza Północnego, Gdańsk 1588. Pergamin, malowany ręcznie, 52 × 55,5 cm. (Collection M.-L. Niewodniczańska)

Ryc. 61. Lucas Janszoon Waghenar: *Speculum nauticum super navigatione maris...*,
Lejda 1586. Oprawa. (Collection M.-L. Niewodniczańska)

Philippus Wilhelmus Comes Palatinus Rhodanus.

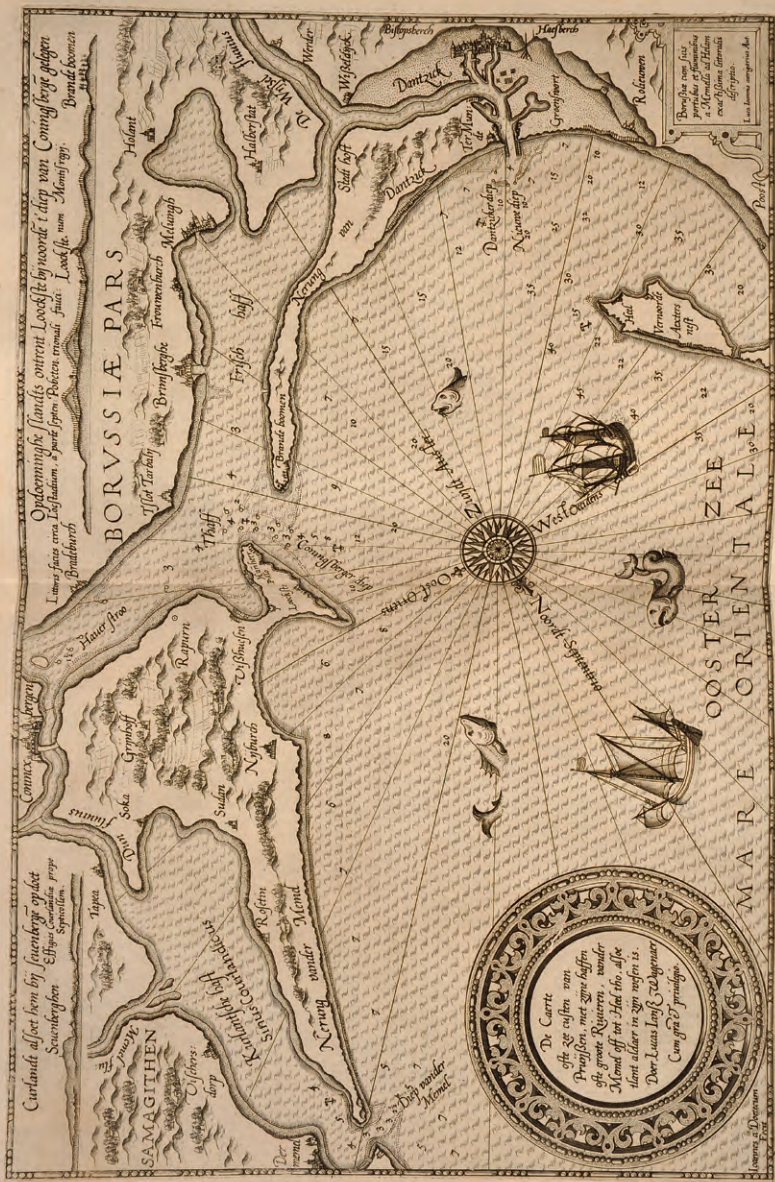
LVGDVNI BATAVORVM

Excudebat typis Plantinianis Franciscus Raphelengius,
pro Luca Ianfenio Aurigario:
CLO. ID. LXXXVII.

Ryc. 62. Lucas Janszoon Waghenaer: *Speculum nauticum super navigatione maris...*; wydawca: Frans von Raphelengen, Lejda 1586. Strona tytułowa części pierwszej. Atlas zawiera 45 miedziorytowych map morskich (*Pars prima* – 22, *Pars altera* – 23). (Collection M.-L. Niewodniczańska)

Ryc. 63. Lucas Janszoon Waghenar: Mapa morska Europy, [w:] *Speculum nauticum super navigatione maris...*; wydawca: Frans von Raphelengen, Lejda 1586. (Collection M.-L. Niewodniczańska)

Ryc. 64. Lucas Janszoon Waghenar: Mapa morska wybrzeża Prus Królewskich i Prus Książęcych, [w:] *Speculum nauticum super navigatione maris*...; wydawca: Frans von Raphelengen, Lejda 1586. (Collecton M.-L. Niewodniczańska)

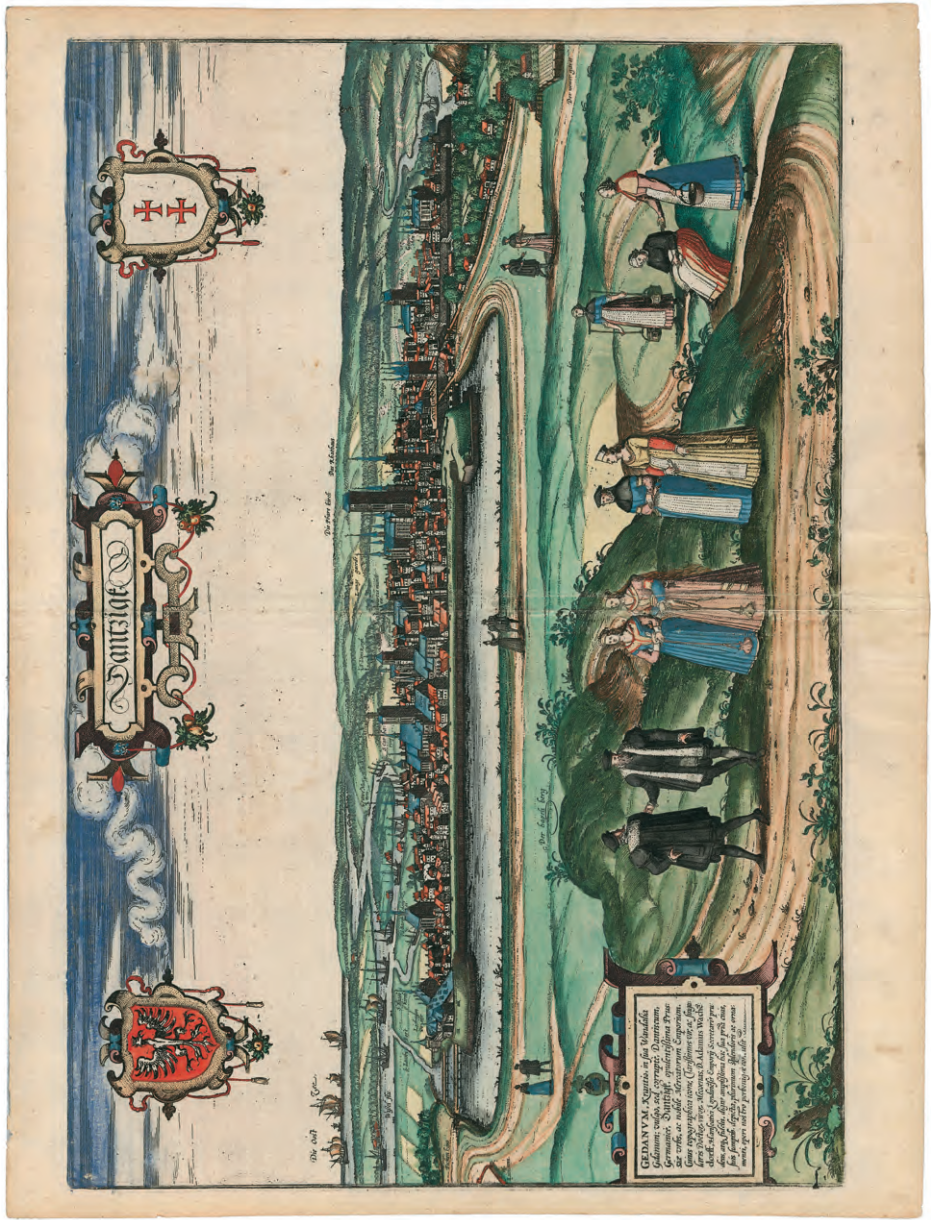

Ryc. 65. Willem Barentsz: Mapa morską Europy; wydawca: Joannes Janssonius z portolanu Barentsza z 1593–1596; rytownik: Pieter van der Keere (Petrus Kaerius), Amsterdam 1631. Miedzioryt, 53 × 68 cm. (Collection M.-L. Niewodniczańska)

Rys. 67. Widok Krakowa od północnego-zachodu, oparty na widoku Krakowa Matthäusa Meriana, 1603–1604, [z:] Georg Braun i Frans Hogenberg, *Civitates Orbis Terrarum*, t. 6, Kolonia 1617. Miedzioryt, kolorowany w epoce, 36,5 × 111 cm. (Kolekcja T. Niewodniczańskiego, dep. Zamek Królewski w Warszawie)

Rys. 68. Widok Gdanska, [z:] Georg Braun i Frans Hogenberg, *Civitates Orbis Terrarum*, t. 2, Kolonia 1575. Miedzioryt, kolorowany w epoce, 33 × 49 cm. (Kolekcja T. Niewodniczanskiego, dep. Zamek Królewski w Warszawie)

Rys. 69. Widok Warszawy, [z:] Georg Braun i Frans Hogenberg, *Civitates Orbis Terrarum*, t. 6, Kolonia 1618. (W stanie pierwszym – wydanie łacińskie, 1617, „kartusz” niewypielniony postaciami). Miedzioryt, kolorowany w epoce, 32 × 47,5 cm. (Kolekcja T. Niewodniczańskiego, dep. Zamek Królewski w Warszawie)

Ryc. 71. Pergamin z pieczęcią majestaticzną króla Kazimierza Wielkiego, 1364, 12 maja, Kraków, w którym król poświadcza, że Kmita i Jan Kmita jego syn przeprowadzili podział dóbr. [Por. *Katalog dokumentów pergaminowych...* (por. przypis 79 w tekście), s. 5, pozycja 9]. Pergamin, 21,5 (+7,5) × 37,5 cm. (Kolekcja T. Niewodniczańskiego, dep. Zamek Królewski w Warszawie)

Rys. 72. Szymon Starowolski: *Polonia, nunc denuo recognita et aucta*, strona tytułowa. Rycina przypisywana Jeremiasowi Falckowi; wydawca: Jerzy Förster, Gdańsk 1652. (Kolekcja T. Niewodniczańskiego, dep. Zamek Królewski w Warszawie)

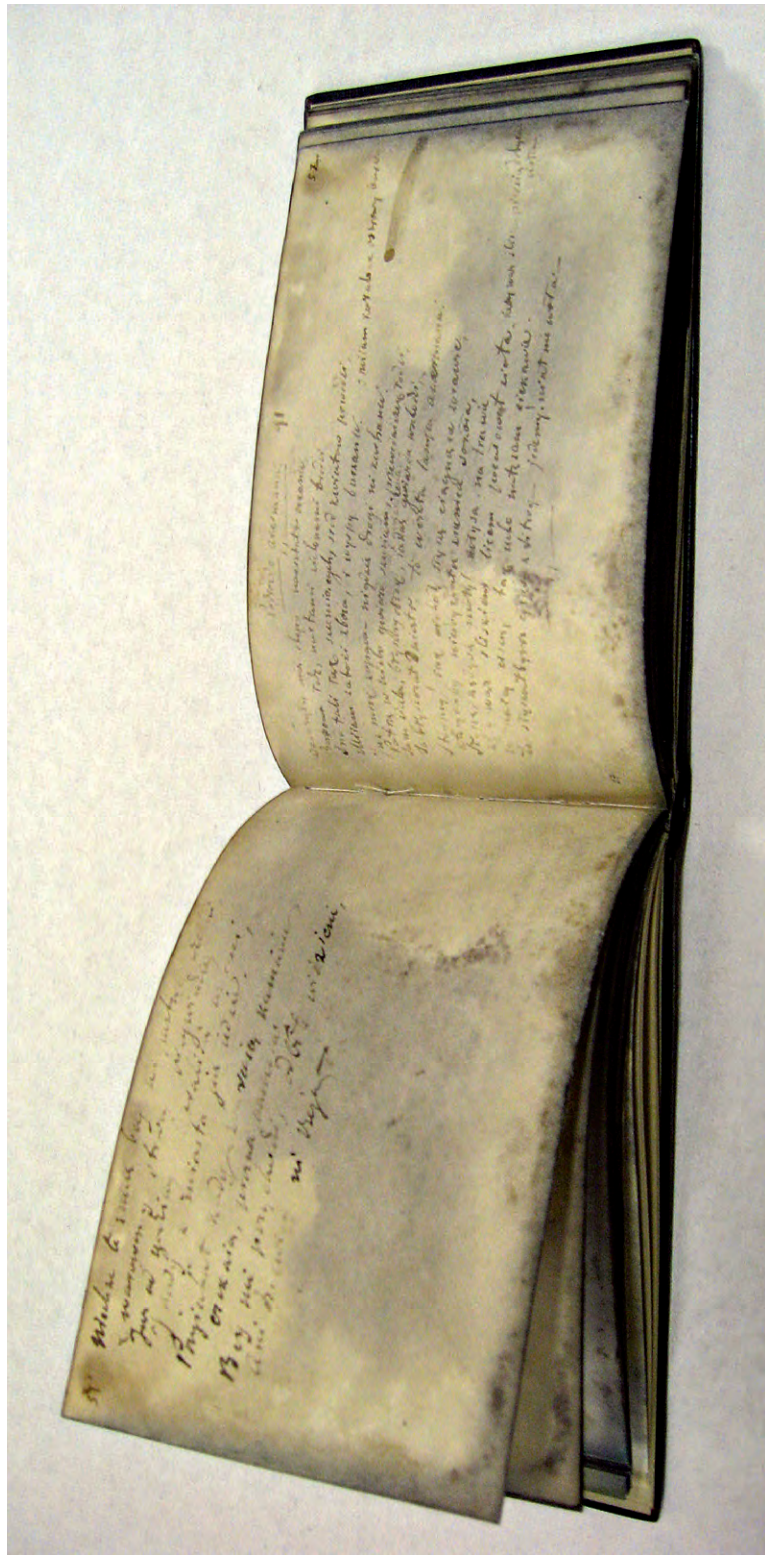
Ryc. 74. Jeremias Falck: Portret Jerzego Ossolińskiego (wg obrazu Bartłomieja Strobla, z połowy XVII wieku), Gdańsk ok. 1650; wydawca Jerzy Förster. Miedzioryt, 30,8 × 20,5 cm. (Kolekcja T. Niewodniczańskiego, dep. Zamek Królewski w Warszawie)

Ryc. 73a. Stefano della Bella: ENTRATA IN ROMA DELL' EXCEL^{MO} AMBASCIATORE DI POLONIA L ANNO MDCXXXIII (Wjazd polskiego poselstwa Jerzego Ossolińskiego do Rzymu 27.11.1633), Rzym 1633. Miedzioryt i akwaforta z sześciu oddzielnych płyt, 16 × 264 cm. (Kolekcja T. Niewodniczańskiego, dep. Zamek Królewski w Warszawie)

Ryc. 75. „Album [Piotra] Moszyńskiego” – sztabuch Adama Mickiewicza (po konserwacji). 72 karty (46 niezapisanych) z zapisem 42 utworów Poety. 11 × 18 cm. (Kolekcja T. Niewodniczańskiego, dep. Zamek Królewski w Warszawie)

Ryc. 76. Prezydent Republiki Federalnej Niemiec Johannes Rau dekoruje Tomasza Niewodniczańskiego Federalnym Krzyżem Zasługi na Wstędze (*Bundesverdienstkreuz am Bande*), Zamek Bellevue, Berlin 4.10.2002. (Archiwum Marie-Luise Niewodniczańskiej).

Ryc. 77. Tomasz Niewodniczański i Marie-Luise Niewodniczańska, Wilno 18.09.2003. (Archiwum Marie-Luise Niewodniczańskiej)

Ryc. 78. Jerzy Niewodniczański, Justyna Niewodniczańska-Blinowska, Tomasz Niewodniczański, Bitburg, 25.09.2003. (Fot. Marie-Luise Niewodniczańska)

Ryc. 79. Tomasz Niewodniczański (po otrzymaniu odznaczenia litewskiego) i Marie-Luise Niewodniczańska, Bitburg 2005. (Archiwum Marie-Luise Niewodniczańskiej)

Ryc. 80. Tomasz Niewodniczański z jednym z atlasów, Bitburg, 1.10.2005. (Fot. Geofan Schwarz)

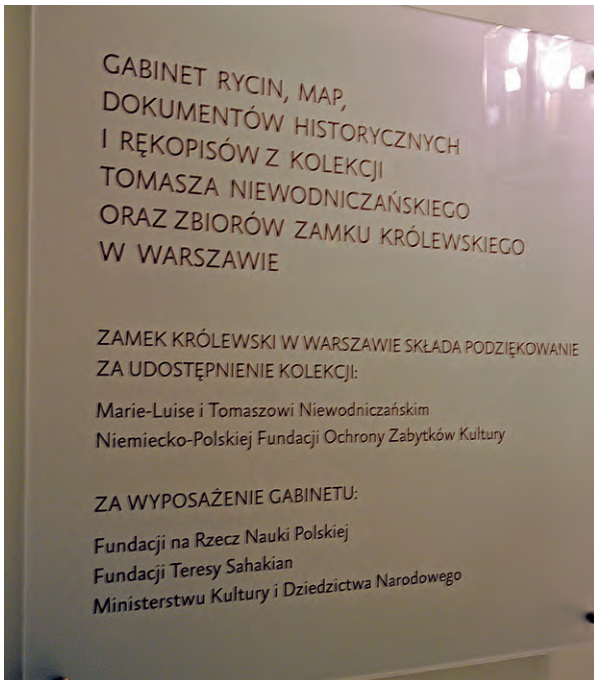
Ryc. 81. Ekspozycja map w pracowni Tomasza Niewodniczańskiego dla Brussels International Map Collectors' Circle, Bitburg, 1.10.2005. (Fot. Geofan Schwarz)

Ryc. 82. Tomasz Niewodniczański, Bitburg 2006. (Archiwum Marie-Luise Niewodniczańskiej)

Ryc. 83. Leszek Sobocki,
Portret Tomasza
Niewodniczańskiego, 1998
(Gabinet Rycin, Map,
Dokumentów Historycznych
i Rękopisów z Kolekcji
Tomasza Niewodniczańskiego
oraz Zbiorów Zamku
Królewskiego w Warszawie.
Biblioteka Królewska Zamku
Królewskiego w Warszawie).
(Fot. Marie-Luise
Niewodniczańska)

Ryc. 84. Napis przy wejściu do Gabinetu Rycin, Map, Dokumentów Historycznych i Rękopisów z Kolekcji Tomasza Niewodniczańskiego oraz Zbiorów Zamku Królewskiego w Warszawie. Biblioteka Królewska Zamku Królewskiego. (Fot. Marie-Luise Niewodniczańska)

Ryc. 85. Gabinet Rycin, Map, Dokumentów Historycznych i Rękopisów z Kolekcji Tomasza Niewodniczańskiego oraz Zamku Królewskiego w Warszawie. Biblioteka Królewska Zamku Królewskiego w Warszawie. (Archiwum Marie-Luise Niewodniczańskiej)

Ryc. 86. Marie-Luise Niewodniczańska, Warszawa, 9.06.2010. (Archiwum Marie-Luise Niewodniczańskiej)

Ryc. 87. Marie-Luise Niewodniczańska, Zamek Królewski w Warszawie, 14.06.2010. (Fot. Andrzej Kobos)

Ryc. 88. Tomasz Niewodniczański, Kraków 2005. (Fot. Andrzej Kobos)

Było także wielu innych, krótkotrwałych współpracowników Tomasza Niewodniczańskiego, np. dr Edward H. Dahl z National Archives of Canada w Ottawie. Zbiory Tomasza Niewodniczańskiego były dostępne dla badaczy nie tylko z Polski. Przyjeżdżali do Bitburga, oglądali (bez ograniczeń ze strony Kolekcjonera) zbiory Tomasza Niewodniczańskiego, dyskutowali o dawnych mapach.

Tomasz Niewodniczański, poza publikacjami dotyczącymi jego zbiorów, sponsorował różne wydawnictwa i periodyki poświęcone historii kartografii, m.in. „*Imago Mundi*”⁹² w Londynie oraz *Cartographica Rarissima* – które sam redagował (ukazały się tylko dwa tomy o najrzadszych mapach z jego zbiorów w Bitburgu).

Również ja, poczynając od roku 1985, z Edmonton, Alberta, Kanada, współpracowałem z Tomaszem nad angielską wersją wspomnianego powyżej zbiorczego katalogu – historią europejskiej kartografii ziem polskich – *Imago Poloniae*. Komputery osobiste wchodziły dopiero w powszechne użycie. Pracowałem wtedy w programie *troff* w systemie operacyjnym Unix. Dr Orest Talpash z Edmonton, mój przyjaciel, kolekcjoner map Ukrainy, pomagał mi jako „native speaker copy editor”. Odwiedził kiedyś Tomasza Niewodniczańskiego w Bitburgu.

Tomasz snuł plany, zmagał się z trudnościami – planował druk pierwszego tomu tego katalogu na rok 1988 lub 1989. Jednakże zamiar tak szerokiego opracowania okazał się z różnych powodów niewykonalny i stąd ewoluował w kierunku ograniczenia. Nigdy nie został zrealizowany w pierwotnie zamierzonej postaci. Wydedukowane pogrupowania, pokrewieństwa i „drzewa genealogiczne” map Rzeczypospolitej okazały się trudne do pełnego udowodnienia⁹³. Stąd opisy zmieniły się na bardziej ograniczone. Znacznie mniejszy, niż w pierwotnej wersji katalogu, nacisk położono na przedstawienie zawartości kartograficznej każdej mapy, jej wyszczególnienie, z błędami włącznie. Prace Tomasza Niewodniczańskiego i jego późniejszych współpracowników poszły w kierunku organizowania wystaw i opracowywania obszernych katalogów wystaw z różnych tematycznie części jego zbiorów, wraz z raczej standardowymi opisami map i rycin.

Najobszerniejszym opisem jest starannie wydany dwutomowy katalog wystawy *Imago Poloniae*, która w latach 2000–2003 pokazywana była w Polsce i w Niemczech. Jest to praca monumentalna, jedyna w swoim rodzaju, wręcz źródłowa (por. przypis 37). Brak jej niestety indeksu nazwisk, zawsze niezwykle użytecznego w takich opracowaniach. Nadto gdy patrzę na oryginalne „przymiarki” zbiorczego katalogu *Imago Poloniae* i naszą korespondencję (które dotąd zachowałem),

---

⁹² „*Imago Mundi. The Journal of the International Society for the History of Cartography*”, London. Założone w 1935 r. przez Leo Bagrowa.

⁹³ Dla proponowanych grup map Tomasz Niewodniczański i jego współpracownicy wydedukowali w latach 1980. „drzewa genealogiczne” podobne w typie do genealogii XVII-wiecznych map ziem Polski przedstawionej w pracy doktorskiej Bolesława Olszewicza z 1930 r. (por. przypis 29).

nie mogę oprzeć się wrażeniu, że w wydanych katalogach wystaw informacji o mapach jest mniej: nie ma nie tylko wspomnianych wyżej szczegółów, ale i np. informacji o mapach Polski, niezwykle rzadkich, których brak w zbiorach Tomasza Niewodniczańskiego, a które zostały znalezione w trakcie kwerend bibliotecznych w Europie i w Stanach Zjednoczonych. Z drugiej strony – co oczywiste – to w końcu są katalogi konkretnych wystaw z konkretnej, ogromnej kolekcji.

Od 2009 r. niemal cała dawna Kolekcja *Imago Poloniae* jest depozytem na zawsze w Zamku Królewskim w Warszawie, oficjalnie nazwana teraz „Kolekcja Tomasza Niewodniczańskiego”. Więc to przed Zamkiem Królewskim i polskimi historykami kartografii stoi wyzwanie, aby tę kolekcję opracowywać w szczegółach i opublikować. To zapowiedział profesor Andrzej Rottermund, dyrektor Zamku Królewskiego, 14 czerwca 2010, podczas uroczystości otwarcia pierwszej wystawy z Kolekcji Tomasza Niewodniczańskiego w odrestaurowanej Bibliotece Królewskiej Zamku Królewskiego w Warszawie. Rzeczywiście, jest tam, od czasu do czasu zmieniająca się wystawa z Kolekcji Tomasza Niewodniczańskiego (Ryc. 83, Ryc. 84, Ryc. 85).

20. Wystawy z Kolekcji Tomasza Niewodniczańskiego

Tomasz Niewodniczański w ciągu około 30 lat zorganizował 26 wystaw map, sztychów, dokumentów itp. ze swoich zbiorów. Spis, autorstwa dra Kazimierza Kozicy, wszystkich wystaw ze zbiorów Tomasza Niewodniczańskiego i towarzyszących im katalogów zamieszczony jest w Aneksie do niniejszego tekstu.

Poniżej krótko skomentuję tylko kilka z tych wystaw.

Pierwsza wystawa ze zbiorów Tomasza Niewodniczańskiego *Imago Poloniae* odbyła się w Krakowie we wrześniu 1981 w Collegium Maius, w Muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego, z okazji 350-lecia utworzenia pierwszej katedry geodezji w Polsce (na Akademii Krakowskiej – potem Uniwersytecie Jagiellońskim). Towarzyszył tej wystawie bardzo skromny katalog⁹⁴, „chałupniczo” odbity na kserografie. Tomasz Niewodniczański podarował mi potem egzemplarz ze swoją dedykacją tego – rzadkiego dzisiaj – katalogu, w dodatku z pieczęcią czeskiego urzędu celnego. Była to jesień 1981 r. – a Tomasz wracał wtedy z Polski samochodem przez Czechosłowację.

*

W późniejszych latach – niestety – kontakty Tomasza Niewodniczańskiego z Uniwersytetem Jagiellońskim, szczególnie z Biblioteką Jagiellońską, nie ukła-

⁹⁴ (Tomasz Niewodniczański), *Imago Poloniae. Katalog wystawy wybranych obiektów zbioru „Imago Poloniae” z okazji 350-lecia utworzenia pierwszej katedry geodezji w Polsce na Uniwersytecie Jagiellońskim*, Kraków, Collegium Maius, wrzesień 1981.

dały się dobrze. Tomasz Niewodniczański był orędownikiem (być może za mało dyplomatycznym) zwrotu przez Polskę Niemcom części Biblioteki Pruskiej, tzw. „Berlinki”, którą znaleziono w budynkach opactwa cystersów w Krzeszowie na Dolnym Śląsku w sierpniu 1945 r. i która od tego czasu znajduje się w Bibliotece Jagiellońskiej. Tomasz Niewodniczański, który przez lata działał na rzecz pojednania polsko-niemieckiego, budowania mostów między oboma narodami, uważał „Berlinkę” za bardzo ważne dobro kultury niemieckiej, które pozostaje w Polsce jako „zdobycz wojenna”. Długo niektórzy w Krakowie traktowali Tomasza Niewodniczańskiego – powiedzmy – z przekąsem.

*

W drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych Tomasz Niewodniczański zorganizował w kilku miejscach w Niemczech (w tym w Berlinie) wystawy map Niemiec ze swoich zbiorów. Wydano do nich znakomite katalogi. Niezwykle interesujące były: wystawa *Imago Germaniae* (Berlin 1996 i Bonn 1997) oraz wystawa portolanów i map morskich z jego zbiorów w Berlinie w 2003 r.

W latach 2000–2004 Tomasz Niewodniczański ekspozował w Berlinie, Warszawie, Krakowie, Wrocławiu i Darmstadt wielką wystawę *Imago Poloniae*, której towarzyszył wspomniany już dwujęzyczny (po polsku i niemiecku), bardzo bogato ilustrowany katalog w dwóch tomach dużego formatu (por. przypis 37). W latach 2004–2005 Tomasz Niewodniczański zorganizował w Muzeum Historycznym w Ratuszu Głównym Miasta Gdańska wspaniałą wystawę *Dantiscum Emporium Totius Europae Celeberrimum*. Prezentowane były na niej w dużej liczbie bardzo rzadkie mapy morskie (włączając dwa portolany, wspomniane w rozdziale 12) z jego zbiorów. Obszerny, ilustrowany katalog tej wystawy jest wręcz dziełem sztuki edytorskiej (por. przypis 63).

W 2003 r. w Wilnie odbyła się wystawa *Imago Lithuaniae* – map i rycin dotyczących Wielkiego Księstwa Litewskiego⁹⁵. W 2007 r. w Luksemburgu i Trier (Trewirze) pokazano wspaniałą wystawę *Magna Regio* – atlasów oraz map Wielkiego Księstwa Luksemburga, Niemiec, Niderlandów i całej Europy (por. przypis 31). Od wielu lat niezrealizowana pozostaje wystawa *Imago Ucrainae*, map Ukrainy. Wszystko jest do niej przygotowane, katalog wystawy jest gotowy do druku⁹⁶. Tylko ciągle nie ma propozycji ze strony Kijowa, gdzie i kiedy ta wystawa miałaby się odbyć.

Z wystawami Tomasz Niewodniczański łączył dary: darowywał wiele map lokalnym bibliotekom lub muzeom. Przykładowo, wrocławskiemu Ossolineum podarował około 240 map Śląska, w tym mapę Martina Helwiga (1561/1612);

⁹⁵T. Niewodniczański, K. Kozica, J. Pezda, *Imago Lithuaniae. Mapy i dokumenty Wielkiego Księstwa Litewskiego ze zbiorów Tomasza Niewodniczańskiego*. Katalog wystawy, Vilnius 2002 (katalog trójjęzyczny: po litewsku, polsku i angielsku).

⁹⁶Katalog *Imago Ucrainae*, napisany przez Kazimierza Kozicę, ze „Słowem wstępnym kolekcjonera” Tomasza Niewodniczańskiego.

Uniwersytetowi Szczecińskiemu podarował ponad 300 map i widoków Pomorza (w tym mapę Księstwa Pomorskiego E. Lubinusa, 1618); mniejszą liczbę map podarował Muzeum Narodowemu w Wilnie⁹⁷ oraz Muzeum Historycznemu Miasta Gdańska. Wszystkie mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz wszystkie widoki i mapy Gdańska i okolicy, wymienione w katalogu *Dantiscum Emporium...* (por. przypis 63) znajdują się w Kolekcji Tomasza Niewodniczańskiego zdeponowanej w Zamku Królewskim w Warszawie. Nie zostały zdeponowane w Zamku mapy Morza Bałtyckiego, które należą do Romana Niewodniczańskiego.

21. Podziękowania

Chciałbym, przed wszystkimi, podziękować śp. Doktorowi Tomaszowi Niewodniczańskiemu za szerokie rozwinięcie moich zainteresowań starymi mapami i sztychami⁹⁸, za nasze kontakty i współpracę przez wiele lat. Tomaszowi dziękuję za ponaddwudziestoletnią przyjaźń. Nasza przyjaźń była prawdziwa. Miałem wobec niego ogromny szacunek. Podzielałem wiele z jego poglądów. Pozostał w mojej serdecznej pamięci (Ryc. 88).

Bardzo serdecznie dziękuję Pani Profesor Marie-Luise Niewodniczańskiej – która 16 czerwca 2010 była honorowym gościem Komisji Historii Nauki PAU na moim wykładzie (tutaj publikowanym) – za jej wieloletnią przyjaźń, uśmiech, ogromną serdeczność. Dziękuję jej za komentarze i uzupełnienia do tego tekstu. Pomoc dokumentacyjna z jej strony dla mnie, w postaci katalogów wystaw, kopii artykułów, prezentacji w Power Point, spisu atlasów w jej kolekcji, fotografii, a przede wszystkim ponad stu wysokiej rozdzielczości fotografii map i atlasów, umożliwiła bogate, wręcz unikatowe zilustrowanie tego artykułu. Nadto, jej darowizna finansowa dla Polskiej Akademii Umiejętności na pokrycie części kosztów poligraficznych wydania tego tomu umożliwiła tę tak obszerną publikację. Wdzięczność jej za to jest nie tylko moją wdzięcznością.

Panu Profesorowi Jerzemu Niewodniczańskiemu jestem wdzięczny za przeczytanie rękopisu tej pracy i uściślające uwagi.

Dziękuję serdecznie Panu Doktorowi Kazimierzowi Kozicy, wieloletniemu bliskiemu współpracownikowi Doktora Tomasza Niewodniczańskiego, a obecnie kustoszowi dyplomowanemu w Zamku Królewskim w Warszawie i opiekunowi Kolekcji Tomasza Niewodniczańskiego tamże, za przeczytanie rękopisu tego artykułu i wniesienie poprawek i uzupełnień oraz za wykonanie i przysłanie mi wysokiej rozdzielczości skanów kilkudziesięciu map i starodruków z Kolekcji Tomasza Niewodniczańskiego, wykonanych przez niego na potrzeby

⁹⁷ M.in. rzadki widok Grodna Matthiasa Zündta z 1568 r. (K. Kozica – informacja prywatna; por. także rozdział 13).

⁹⁸ Wprowadził mnie był w świat dawnych sztychów i map Tadeusz Filip – mój Mistrz intelektualny – już pod koniec lat pięćdziesiątych w Wadowicach.

niniejszego artykułu. Dr Kozica przysłał mi także kilkanaście fotografii map, jak rozumiem, wykonanych wcześniej w Bitburgu przez Pana Andrzeja Florczyka i Panią Sylwią Pisarek. Doktorowi Kazimierzowi Kozicy dziękuję za jego uprzejmość i poświęcony temu czas. Zgodziliśmy się, że właściwie będzie zamieszczenie jako Aneks do tego artykułu spisu wystaw i katalogów ze zbiorów Tomasza Niewodniczańskiego jego (KK) autorstwa.

Pan Arthur Sieben, na prośbę Pani Marie-Luise Niewodniczańskiej, wykonał w Bitburgu – specjalnie do niniejszej publikacji – liczne zdjęcia map w atlasach z jej Collection M.-L. Niewodniczańska. Dziękuję mu za to serdecznie.

Panu Profesorowi Michaelowi J. Mikosowi dziękuję za przeczytanie tej pracy przed jej publikacją oraz jego uwagi.

Dziękuję Panu Doktorowi hab. Januszowi Pezdzie – który także współpracował w Bitburgu z Doktorem Tomaszem Niewodniczańskim i zawsze służył mi informacjami i książkami, jakich nie mam pod ręką.

Panie i Panowie: Justyna Blinowska, Bruce M. Adams, Jarosław Brzoskowski, Lucyna Nowak, Artur Kozioł, Jarosław Wyrwa, Wiesław Feldman, Barbara Kobos-Kamińska i Orest Talpash służyli mi swą pomocą na różnych etapach prowadzących do tej publikacji. Do nich także kieruję moje podziękowania.

Summary

Tomasz Niewodniczański (1933–2010) and His Collection – *In Memoriam* Marie-Luise Niewodniczańska – *The Continuation*

The paper presents Dr. Tomasz Niewodniczański (1933–2010), a collector, physicist, and businessman, citizen of Poland and Germany. Over the years, in Bitburg, Germany, he amassed a formidable, unique collection of antique maps, prints, sea charts, atlases, globes, parchment documents, manuscripts, old books, letters of famous persons, letters of Polish prisoners from Nazi concentration camps, other documents and collectibles on paper, related mostly to Poland or – historically – to the Polish-Lithuanian Commonwealth, and – to a lesser extent – to Germany. Before he died he bequeathed his entire collection related to Poland to the Royal Castle in Warsaw.

The Niewodniczański Collection is described in limited detail, with particular attention paid to maps, sea charts, and city views. Some of those are accompanied by commentaries and placed in the context of the history of European cartography. Several of the rarest antique atlases, now in the collection of Marie-Luise Niewodniczańska, Tomasz's widow's, are also described. A large number of reproductions of old maps, atlases, views, etc., and references accompany the text.

The paper amounts to an attempt to present “in a capsule” the history of cartography of the area of Europe once under the rule of the Kings of Poland (who simultaneously were the Grand Dukes of Lithuania). The contribution of Tomasz Niewodniczański to research on the history of cartography is emphasized. The numerous exhibitions he organized, based on his collection, and the extensive catalogues thereof are listed. Some of the author's own memories of Tomasz Niewodniczański are recalled.